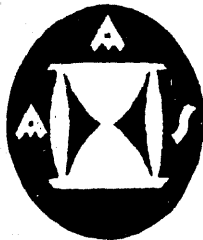

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4 **1927**
KUUES AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

P. BAUMAN / A. R. CEDERBERG / R. KLEIS
H. KRUIIS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP / J. VASAR

SISU:

Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus. II.

N. Treumuth.

Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja
algusaastail. *J. Kõpp.*

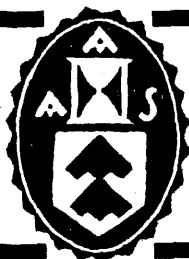
Antiik-aja ja nüüdisaja inimese karakteristikud erinevused.

W. Süss.

Nõukogude-Venes ilmunud kirjandus Eesti ajaloo alal.

P. Treiberg.

Varia.

Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus.

II.

Eelpool peatusime juba 1700. a. konvendi kokkukutsumise põhjustel ja näitasime, et Patkuli küsimus sellena vaevalt võib kõne alla tulla. Samale arvamisele viib meid ka konvendi protokollis sissejuhatus, milles eriti rõhutatakse m. s. sakslaste vaenulikku kallaletungi ja maal ettetulnud talupoegade rahutusi ning jõutakse kokkuvõttelisele avaldusele, et see kõik olevat sundinud kindralkuberneri seisuseid ja linnu kokku kutsuma¹⁾. Kohe konvendikirjelduse alguses tuleb märgata, et Dahlberg nõudis koosoleva noblessi „specification'i“. 21. juunil ollakse viimati nii kangel, et võidakse ette kanda „Nohtwendige Puncta und Vorstellung, worüber E. E. Ritter- und Landschaft, sampt der convocirten Stände aus der Ehrwürdigen Priester- und Bürgerschaft und den Städten bey dem 16. Junii angesetzten Convent zu Riga gewührige Erklärung erfordert und begehret wird“²⁾. Puncta on juhitud kõigi seisuste poole; järjekult on Patkuli küsimus esitatud samuti kõigile seisusile. Kuid siit edasi on vastavad teated pundulikud. Nimelt ei leidu käesolevaks kirjutiseks kasutatud algmaterjali hulgas mingisuguseid teateid sellest, kuidas ja kas on vaimulik seisus seda küsimust pundutanud. Samuti on lugu linnadega. Ainult Riia linn moodustab erandi, sest selle poolt esineti soovitud seletusega; teiste kohta aga puuduvad andmed. Käesoleval korral polegi see nii tähtis: on ju propositsiooni vastav punkt, mis rajatud juba eelpool mainitud Wachslageri ja kuningliku kantslei-

¹⁾ C. Schirren, Reccesse, lk. 259—260.

²⁾ Ibid., lk. 261 sqq.

kolleegiumi kirjadele, juhitud otseselt rüütelkonna ja Riia linna vastu. Kas ja kuivõrra see küsimus teiste poolt üldse harutusele tuli, oleks küll siiski huvitav olnud võrdluseks teada.

Propositsiooni 11. punkt¹⁾, mis täiesti Patkulile pühendatud, mainib esmalt Patkuli viibimist Liivimaal möödunud, s. o. 1700. a., talvel; selle järel tuuakse ühe ministri teated Varssavist. Wachschrageri nime ei ole küll nimetatud, kuid meil on kindlasti teada, et siin võib juttu olla ainult tema kirjast; seejuures peame väikese korrektuuri tegema — Wachschrageri kiri on Breslau²⁾ ja järjekult pole teated mitte otse Varssavist. Kuid asja see palju ei muuda. Propositsiooni punktis toodud andmed on olnud kooskõlas Wachschrageri kirjas esitatud andmetega. Rüütelkonna kohta on selles propositsiooni punktis kirjast ainult niipalju toodud, et Patkulil olevat ette näidata volitus nende aadlemeeste poolt, kes omavat *entreprise*'i küsimuses temaga ühesugused vaated³⁾. Järjekult ei ole rõhutatud, et volitus oleks kogu rüütelkonnalt⁴⁾. Ja sellega näivad rüütelkonna pärastised etteheited ja kõrvalepõikamise püüded õigustatud olevat: nimelt kaevati selle üle, et kuigi volitus, nagu teatatakse, olevat antud ainult mõnede poolt, siiski nõutavat deklaratsiooni kõikide poolt! Seega peab küll propositsiooni 11. punkti pidama ebaõnnestunuks, sest see ei põhjendanud vastuvaidlematute argumentidega deklaratsiooni allakirjutamise nõuet. Linna, st. rae ja kodanikkonna, poolt oletatavast volitusest kõneldakse palju üksikasjalisemalt. Punkti lõpposas nõutakse igauhe allkirja ja pitsatiga varustatud seletust.

Refereeritud punkti puhul tuleb veel tähele panna, et selles on Patkul kõige otsemalt ning teravamalt nimetatud; nii tunduvad rüütelkonna pärastised katsed Patkuli nime mainimisest mööda pääseda omakord teataval määral õigustamata olevat. Selles suhtes peame õigustama Dahlbergi; kuid teiselt poolt tuleb, kuigi teatavate reservatsioonidega, põhjendatuks pidada ka rüütelkonna nurinat selle üle, et seadusevastane volitus teatati olevat ainult mõningailt, kuid deklaratsiooni siiski

¹⁾ C. Schirren, *Recesse*, lk. 265—266.

²⁾ A. Buchholtz, *Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls*, lk. 157.

³⁾ C. Schirren, *Recesse*, lk. 265.

⁴⁾ Seda, et volitus oleks olnud kogu rüütelkonnalt, ei toonita ka kantseleikolleegiumi kiri 29. maist 1700. Kirjas mainitakse, et äraandjal Patkulil olevat Wachschrageri teadete järgi Poolas ette näidata volitus Liivi aadlikele ja kodanikkude suurelt osalt („god dhel af Adelen och Borgerskapet i Lifland“). Vrdl. kantseleikolleegiumi kiri kindr. kub. Dahlbergile 29. V. 1700. R. R. A. (= Rootsi riigiarhiiv), Dahlbergska saml. Skr. till Erik Dahlberg, B. 6 b. Myndigh. korpor. och städer 37. (Vastav kiri on allakirjutatule kasutatavaks saanud Akad. Ajaloo-Seltsi lahkel vahetalitusel, kuid kahjuks alles pärast artikli esimese osa ilmumist).

nõuti kõigilt. Palju enam oleks vaja olnud uurimise teel kindlaks teha, kes säärase volituse välja andsid ja kes seejuures juhtidena toimisid. Meie ei saa salata kogu rüütelkonna poolt antud seletuse praktilist väärtust (mida mõnelt poolt küll eitada on katsutud), kuid säärase praktilise väärtusega seletuse nõudmine ei oleks küll pidanud sündima üksikute kulul.

Propositsioonile järgnes kohe Vellingki memoriaali¹⁾ ettekandmine; viimane on oma sisult ja toonilt palju „sõjamehelikum“ ja tunneb Patkuli küsimuseski peamist huvi ta kallaletungi üksikasjade vastu. Wachschlageri kiri näib ilmselt ka Vellingkile olevat tuntud olnud. Memoriaalis vee-retatakse kogu sõja algatamise süü otseselt Patkulile, seejuures ühtlasi endastmõistetavaks pidades, et rüütelkond ei keeldu avaldamast oma vaenulikku seisukohta Patkuli suhtes. Vellingki otsejooneline poliitika näib sellega väga lihtsalt läbipaistvat: juhul, mil rüütelkond Patkuli süüdlaseks tunnistab, on tema otseseks kohuseks aidata tarvilikul määral Patkuli vastu sõdida. Nii esitati rüütelkonnale ühes ja samas Patkuli küsimuses ühesuguse sisuga nõuded kahelt poolt, Dahlbergilt ja Vellingkilt. Nähtavasti pidid need kahekordsed nõuded illustreerima igasuguse opositsiooni asjatust ja viima rüütelkonna arusaamisele alistumise paratamatuse kohta.

Vellingki poolt esitatud nõudmised rekvisitsioonide j. m. suhtes tulid niivõrra ootamatult ja näisid rüütelkonnale niivõrra suurtena, et Patkuli küsimus kuni 26. juunini jäi päevakorrast üldse kõrvale. Kindlamaid ja selgemaid andmeid on meil aga alles 27. juunist. Nimelt mainitakse, et 11. propositsioonipunkti kohta ei olevat veel suudetud üksmeelele jõuda. Enamiku arvamine kalduvat sinna poole, et olevate andmete põhjal alles varajane olevat anda otsuse nõutud kujul, vähemik aga olevat nõus soovitud viisil avalduma. Valmistati kaks kavandit, et neid järgmisel päeval harutada ja mingile otsusele jõuda²⁾.

Kui järgmisel päeval kavandid harutusele tulid, leidis üks osa sõnavõtjaist, et olevat võimata koguseletust anda, küll aga peaks uurimisele võetama, kes säärase volituse annud; teine osa asus aga vastupidisel seisukohal. Hääletamise tulemusena osutus siiski, nagu juba eelpool mainitud, et kõik pooldasid esimest seisukohta. 29. juuni audients ei vaja käesoleval korral enam refereerimist, sest seda on Dahlbergi küsimusega ühenduses samuti eelpool puudutatud.

30. juunil avaldus opositsioon Dahlbergi nõudele juba kindlasti formuleeritud punktides³⁾. On küll mõtlemapanev, et see alles nüüd

¹⁾ C. Schirren, op. cit., lk. 266 sqq.

²⁾ Schirren, op. cit., lk. 272—273.

³⁾ Schirren, op. cit., lk. 285—286.

sündis, mil juba kindlasti teada oli, et Dahlberg oma formulaariga esi-
neb ja et põiklemised selle puhul osutuvad täiesti võimatuiks. Formu-
leeritud punktides opositsiooni avaldamine oleks palju kohasem olnud
enne või vähemalt ühel ajal „õpetatud meeste“ episoodiga. Nüüd aga
tundub terve lugu ebaõnnestunud „õpetatud meeste“ jälgede kinnikat-
misena. Üht aga peame siiski väärikalt hindama, nimelt seda, et on
jõutud selgesti väljendatud vaadete avaldamiseni.

Vaatleme mainitud punkte vähe lähemalt. Esmalt tuakse ette,
et otsus Patkuli vastu olevat kuninga poolt juba tehtud. Patkul olevat
vandealune ja olevat asjata säärase isikuga vaielda. Teiseks väidetakse
formulaarile kõikide poolt allakirjutamise mittesoovitavuse põhjusena
seda, et nagu teatatud, olevat Patkulil volitus ainult üksikuilt, kuid sellest
hoolimata nõutavat seletust kõigilt. Kolmandas punktis seletatakse, et
kuninglik majesteet ei nõudvatki rüütelkonnalt teatava sisulist formu-
laari, vaid rahulduvat ülestõstetud süüdistuste tagasitõrjumise ja eba-
õigeiks kuulutamisega, missugusele tingimusele täiesti vastavat esitatud
seletus rüütelkonnalt. Neljas punkt märgib, et kõikide poolt allakirju-
tamise korral ikkagi selgeks ei saavat, kes on süüdlane olnud ja kes
mitte. Lõpuks rõhutatakse veel kord Patkuli vindikatiivset, kättemak-
sulist iseloomu ja avaldatakse kartust, et tema vastu sihitud otsus võiks
rüütelkonnale kalliks maksta minna. Neil ja teisel (milliseid „teisi“
retsessides küll ei nimetata) motiivil valmistati *Supplique pro Avertenda
Subscriptione*.

Kui seda „supliiki“ arvustavalt käsitella, siis võib viimasena nime-
tatud punkti küll kõige vähem kaaluvaks pidada. See on täiesti
analoogiline juhule, kus sõdur keeldub sõtta minemast, ettekäändel, et ta
kardab surma saada. Ka esimene punkt annab end mitmeti mõista —
kas on see mõeldud kõrvalepõikena või Patkuli hukkamõistmisena?
Teine ja neljas punkt tunduvad olevat täiesti omal kohal ja põhjendatud,
sest süüdistus oli üksikute vastu tõstetud ja vastus kõigilt nõutud, mis
asjaolu igatahes võib põhjustada väga kaugele minevaid eriarvamisi.

Mitmesuguseil põhjuseil venis asi veelgi; alles 4. juulil selle järel,
kui rüütelkond juba oli korranud oma rahulolematust konvendi kest-
vuse suhtes, saabus Dahlbergilt ettekirjutatud formulaar¹⁾. Rüütelkon-
nale oli siiski täielik vabadus jäetud oma arvamiste avaldamiseks ka
siis, kui soovid peaksid mõningail juhtudel muudatuste poole sihtima.

¹⁾ Schirren, op. cit., lk. 286. — Formulaar on Dahlbergi ülesandel kokku-
seatud endise Riia raehärra, tookordse Võnnu maakohtuniku Hinrich Witte von Schwä-
nenbergi ja õuekohtu assessori Hermann Georg von Trautvetteri poolt. Vt. A. Buch-
holtz, Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls, lk. 158—159.

Formulaar võeti vastu „tänuga“¹⁾, kusjuures headmeelt avaldati, et võimalus oli jäetud seda harutada ja lahkarvamisi avaldada.

Formulaari esmakordseil harutamistel²⁾ avaldus oppositsioonivool uuesti väga selgel kujul, rõhutades, et formulaar esitatud kujul ei ole vastuvõetav, veel vähem allakirjutatav. Seejuures tehti arvustavaid märkusi ka mõningate varemotsustatud korralduste kohta. Võib märgata koguni teatavat kibedust: nii küsitakse, kuidas võib rüütelkonnalt tervikuna seletust nõuda, kui rüütelkonda tervikuna ametlikult enam ei olegi, puuduvad ju landraadid ja samuti maamarssal. Olevat mõeldav ainult allkirjade andmine eraldi, s. t. igaüks omaette formulaaril. Sellestki keelduvad paljud, sest säärane moodus oli tõesti õieti vastuvõtmatu: formulaaris kõneldi mitmete poolt antud volitusest, üksikformulaarile allakirjutades oleks aga allakirjutaja ühtlasi endale vastutuse ka teiste eest võtnud, kelle salajasi toiminguid ta loomulikult ei võinud teada. Allakirjutamine tunnistatakse viimaks mõeldavaks juhul, mil sellest ka kõik konvendilt puuduvad liikmed osa võtavad, nii et „affääri“ tagajärjed ei langeks ainult nende kanda, kes sel korral koos viibisid. Vastavad asjaolud esitati järgmisel päeval, s. o. 5. juulil, *etatsecretarius* Segebade'le, kes need Dahlbergile edasi andis ja sellelt tõi küsimusi korraldava vastuse³⁾.

Võib juba arvata, et ka Dahlberg oleks meeleldi näinud allakirjutamist võimalikult kõigi nende poolt, kes olid õigustatud konvendist osa võtma. Juba järgmisel päeval, 6. juulil 1700, on Dahlberg Vellingkile teatanud rüütelkonna soovist, et ka armees teenivad rüütelkondlased saaks osa võtta konvendi lõpust, teiste sõnadega — formulaari allakirjutamisest. Dahlberg palus Vellingkit seda võimaldada ja vastava korralduse teha, mille hõlbustamiseks ta kirjale juurde lisas sellekohase ohvitseeride-rüütelkondlaste nimestiku⁴⁾.

6. ning 8. juulil avaldas Budberg, kes konvendil aset leidnud harutuste kestes kaunis kõrval oli seisnud, jälle hoogsamat tegevust. Kuid temaga ühenduses olevaid küsimusi oleme juba puudutanud.

9. juulil⁵⁾ toimus formulaari allakirjutamine ja 10. juulil⁶⁾ selle üleandmine Dahlbergile. Sel puhul ütles viimane, et talle olevat väga meelt mööda formulaari allakirjutamine juuresolevate poolt, ja avaldas

1) Schirren, op. cit., lk. 286.

2) Ibid., lk. 287.

3) Ibid., lk. 287—288.

4) E. V. K. IV. 38. Vol. 2. Kontseptid 1700. a.

5) Schirren, op. cit., lk. 290.

6) Ibid., lk. 290—291.

ühtlasi oma soovi et ka konvendil puudunud liikmed, *nemine excepto*, alla kirjutaksid samamõttelisele ja -sihilisele formulaarile.

Rüütelkonna poolt allakirjutatud otsus¹⁾ on oma tähtsamas osas väga selgesti formuleeritud. Konstateeritakse, et rüütelkond ei „en corps“ ega ta üksikliikmed eraldi pole kuidagi Patkuli eraandlike kavatsustega ühenduses. Patkulile ei olevat antud ega lastud anda mingit volitust. Deklareeritakse, et kui kellegi poolt avaldatakse mingi nimestik või volitus, mis püüaks tõendada, et rüütelkond on asjasse seगतud, siis tunnistatakse säärane nimestik või volitus juba ette ebaõigeks ning väljamõelduks. Eraldi on seletuse juurde lisanud²⁾ Otto F. von Vietinghoff, C. G. Clodt ja Wilhelm Meck, kes konvendil ei viibinud. Üldiselt, viimased kolm väljaarvatud, on deklaratsioonil 135 allkirja.

Nii oli Dahlberg konvendi lõpule viinud, olles saavutanud soovitud tulemused rahuldaval määral. Kuid see nõudis temalt palju enam vaeva ja viivitust kui ta seda vahest arvata oleks võinud kokkukutse patendi väljaandmisel. Sest konvendil kerkis lisaküsimusena, Dahlbergile küll kaunis ootamatult, esile Patkuli küsimus, mis lõpuks kujunes koguni terve konvendi raskuspunktiks. Ning see küsimus ei leidnud enne lahendust, kui Dahlberg sunnib abi nõudnud tarvitusele võttis; seda tõendab ka ta kiri kantseleikolleegiumile 27. juulist 1700³⁾, milles tähendatakse, et möödunud seisuste-konvendil saadi rüütelkond ainult „suure vaeva“ abil niikaugele, et ta andis soovitava Patkuli vastase seletuse⁴⁾. Kuid — kaunis kummaline küll! — Dahlberg ei näi säärasest sundimise vajadusest teinud olevat kuigi mõjukaid järeldusi: edaspidi avaldab ta omi vaateid sääraselt, nagu oleks rüütelkondlased täiesti truud alamad ning Patkuli küsimuses täiesti süütud. Niiviisi esineb ta näiteks kirjas kuningale 20. oktoobrist 1700⁵⁾. Muidugi võib aru saada, et ta ei võinud

¹⁾ Christian Kelch, *Liefländische Historia. Continuation*, Dorpat, 1875. lk. 102 sqq. Samuti on see otsus ilmunud eribrošüürina, mida allpoolgi veel nimetada tuleb, pealkirja all: „Der Liefländischen Ritterschaft (wie auch) des Magistrats und der Bürgerschaft zu Riga . . . Declarationes und Erklärunge“.

²⁾ *Declarationes und Erklärunge*, lk. 9—11.

³⁾ E. V. K. III. 12. Registratur pro An:^o 1700, lk. 390—392. — Dahlbergi vaateid rüütelkonna kohta enne konventi, kuid samas küsimuses võiks selgitada ta kiri kantseleikolleegiumile 13. juunist 1700. (*Ibid.*, lk. 278—285).

⁴⁾ On huvitav, et Dahlbergi kiri on läkitatud otsekohe pärast seda, kui Riiga saabus kantseleikolleegiumi kiri 10. juulist 1700 (prod. Rigæ 27. Julij 1700!), milles kiidetakse heaks Patkuli küsimuse esitamine konvendile. (Kirjas on konvent küll millegipärast maapäevaks nimetatud!). Vrdl. kantseleikolleegiumi kiri 10. VII. 1700. R. R. A. Dahlbergska saml. Skr. till E. Dahlberg, B. 6 b. Myndigheter, korporationer och städer 37.

⁵⁾ E. V. K. IV. 38. Vol. 2. Kontseptid 1700, a.

esineda ka otse vastupidiste väidetega, sest nende põhjendamiseks puudusid tal arvatavasti küll täielikult andmed. Ja rüütelkonda kahtlustavate väidete esitamise puhul oleks kõige pealt vist küll Dahlbergile endale etteheiteid hakanud sadama — kui ta rüütelkonda kahtlustab, miks ei võta ta väärnähtuste ärahoidmiseks või süüdlaste karistamiseks vastavaid abinõusid tarvitusele? Pealegi oleks kahtlustamise korral rüütelkonna poolt konvendil antud Patkuli vastane seletus muutunud täiesti tühiseks paberilipakaks: kuid seda oli Dahlbergile kõige vähem tarvis, nagu me seda allpool näeme. Nii ei võinud Dahlberg rüütelkonda kahtlustada (küll aga võis ta kahtlusi iseeneses hellitada, milliste puudumist me sääraselt elutargalt ja olukordi läbinägevalt mehelt, nagu seda Dahlberg oli, küll ei või oodata), kuid ka vastupidiste arvamiste avaldamisest oleks ta ikkagi võinud hoiduda. Nüüd jääb ta teguviis rüütelkonna kujutamisel truuna ja kahtlustevabana järelaegade kriitika ees siiski nagu õhkurippuvaks.

Hoopis kindlamalt talitas Dahlberg Patkuli suhtes. Tõepoolest ei oleks selles küsimuses Dahlbergi teguviis teistsugusena üldse kujuteldav. Dahlberg oli Patkuli küsimustega peenusteni tuttav. Oli ta ju olnud üks liikmeist tuntud „suures komisjonis“, mis teatavasti harutas Patkuli ning ta kaasmaalaste süütegu. Ja Dahlbergi tegevusest 1700. a. paistab silma, et ta kogu süü veeretab Patkulile. Teisi rüütelkondlasi ei näi ta kuigi algatusvõimelisiks tunnustavat. Tundub, et temagi arvab rüütelkonna opositsioonivaimu siis iseenesest hääbuvat, kui ainult Patkuliga valmis saadakse.

Peale konvendi lõppu oli Dahlbergi muräks saada ka nendelt konvendile kutsutud isikult allkirjad, kes konvendil ei viibinud või sellelt enne lõppu lahkusid. Kuid nüüd on rahuldavad tulemused juba väga visad saabuma. 17. juulil 1700 kirjutas Dahlberg kreisifoogt Remahlile¹⁾ (varemini või hiljemini muidugi ka teistele kreisifoogtidele), informeerides teda üldjoontes Patkuli küsimuse käigust äsjalõppenud konvendil. Kuid kohe lisatakse juurde: siiski olevat kõigis maakonnis mõningaid, kes kas konvendile polnud ilmunud või sealt enneaegu olid lahkunud ning kel seega polnud võimalust alla kirjutada formulaarile. Et ei võidaks öelda, et need isikud oleks allakirjutamisest kõrvaldatud, selleks saadetakse kreisifoogtile nende isikute loendus, kelle allkiri veel puudub, ühes formulaari tekstiga. See esitatagu igale nimekirjas mainitud isikule, samuti igale isikule, „der zum corpore Nobilitatis gehöret“ ning seni veel pole alla kirjutanud, ning võetagu allkiri ja pitsat. Kui aga mõni ei soovi allkirja anda või sellest kõrvale pöikleb, siis

¹⁾ E. V. K. Ibid.

antagu sellest kohe Riiga teada. Samuti saadetagu Riiga allkirjadega varustatud eksemplar niipea, kui see vähegi võimalik.

Seega esitati nõue väga energilisel kujul, kuid siiski olid tulemused, nagu juba mainitud, väga visad saabuma. Veel 26. oktoobril 1700 teatab Dahlberg kuninglikule kantseleikolleegiumile¹⁾, et seni allkirjad veel saamata mõnelt rüütelkondlaselt, eriti Pärnu ja Tartu maakonnast, nimelt neilt, kes konvendil ei viibinud. Neile on küll saadetud eksemplar allakirjutamiseks, kuid vaenlase sissetung on seni takistanud allkirjade saamist. Allkirjade saamise korral toimetatavat need formulaarid kohe Rootsimaale edasi.

Kõigest eelesitatust näeme kokkuvõttes, et Dahlberg oma tahte konvendil sammugi taganemata²⁾ läbi viis. Ainult üks punkt ta tegevusest jääb seletamatuks: nimelt ei näe meie, miks ta propositsioonis ei tunnud vajadust kogu rüütelkonnalt seletuse nõudmise põhjendamiseks? Sest kindlasti põhjustas just see asjaolu terve rea hargnevaid vaielusi. Rüütelkonna tegevusest märkame kohe, et katsetki ei tehtud deklaratsiooni andmisest üldse keelduda; küll aga ei soovitud Patkuli nime nimetada seni, kui Dahlberg konvendist osavõtjaid selleks kategooriliselt sundis.

Et Dahlbergi poolt rüütelkonnale pealesurutud otsus otseselt ja ainult oli sihitud Patkuli vastu, siis oli loomulikult Patkul see, kes kõige vähem võis vaikida. Ning seda polegi ta teinud. Selle kohta on näiteks ta teos: „Echo, oder: Rechtmässzige Beantwortung auff die von denen Infamen Schwedischen Ehren-Dieben / wieder Se. Königliche Majest. in Pohlen und Churfürstl. Durchl. zu Sachsen / insonderheit wider den Hr. Geheimbden Rath v. Patkul / ausge-

¹⁾ E. V. K. Ibid.

²⁾ Kuuldused Dahlbergi valjustest on ulatunud ka väljapoole Riia linnast, põhjustades koguni mitmesuguseid arvamisi. Nii näit. kaebab Carl Friedrich v. Schoultz Ascheradenist 16. juulil 1700 Dahlbergile (vt. E. V. K. XX 20. Mitmesuguste isikute kirjad kindr.-kub. Dahlbergile a. 1700), et sel ajal, kui tema, Schoultz, konvendil viibinud, olevat Ascheradeni kirikuõpetaja Reder mõndagi karistusväärset toiminud. Näit. olevat ta „zu meinen Fischern gesagt, ich würde nicht mehr wieder kommen . . .“ (Sõrendus minu. N. T.). Samuti olla pastor teda kelmiks nimetanud. Sääraste süüdistuste najal lausutakse lõpuks: „Ich aber bitte gantz unterthänigst Ew. Erl. Hochgräfl. Excellence schützen mich wieder diesen treulosen, Gott und Ehrvergeszenen Priester. . .“ Kuid ka pastor Rederil on olnud omalt poolt esitada mõningaid süüdistusi C. F. v. Schoultzi vastu (Vt. E. V. K. XX. 19. Liivi pastorite kirjad kubernanguvalitsusele 1700—1708). 18. juuli 1700 resolutsiooniga on Dahlberg asjaturuse juhtinud „ans Königl. Landgerichte, . . . woselbst einjeder von Ihnen, sein vermeintes Recht ausführen kan“. (Vt. E. V. K. IV. 38. Vol. 2. Kontseptid a. 1700).

streute unverschämte Pasquillen und andere verübte brutale Proceduren; samt einer kurtzen Replica pro Justitia Armorum Regiæ Majestatis Poloniæ contra Sveciam, durch eine unparteyische Feder abgefasset von T. S. i. Z. K. M. v. P. u. C. D. Z. S. G. S. i. M. Gedruckt im Jahr 1702“¹⁾ — teos, mille sisust annab mingi aime juba selle pealkiri ja milles piiblisalmid vahelduvad kõige rasvasema poleemikaga. Selles toonitab Patkul²⁾ Liivi rüütelkonna ja Riia linna magistraadi ning kodanikkonna deklaratsiooni kohta, et Dahlberg ei olevat rahuldunud vabatahtliku seletusega, vaid otse selle vastu „hat er die *formalia* der Erklärung Ihnen mit aller Gewalt und Drohungen aufgedrungen und stylisiret“. Dahlberg olevat lasknud linna väravad sulgeda ning konvendil (Patkul nimetab — maapäeval) viibijaid otsekuivangis hoidnud. Olevat otse imekspandav, kuidas õiglased inimesed säärase olukorra juures on suutnud veel nii kaua vastu panna ja „zu raisoniren“. Selle järel sööstub Patkul terve sõimuvalinguga Dahlbergi kallale. Ei olevat tarvis kuigi palju samme tagasi teha, et näha Dahlbergi põlvnemist talupojasoost: sellega olevat ta enam määratud adra ja koodiga töötamiseks kui nii tähelepanuväärse provintsi ja rüütelkonna valitsemiseks kui seda Liivimaa on! Ning vaevalt võis ta sallimatus üldse veel kaugemale ulatuda, kui näit. lauses: „Er bewehret mit seiner Conduite, das gemeine Sprichwort, dasz keine insolentere Creatur auff Erden sey, als wenn ein Bauer ein Edelmann wird“ (!!).

Mõni lehekülj edasi³⁾ võtab Patkul kõne alla kurikuulsa „Vollmacht'i“, mis oli põhjustanud rüütelkonnalt ja linnalt seletuse nõudmise. Et Liivimaa olevat õigustatud ja koguni sunnitud Rootsi türanniat eneselt maha raputama, siis ei tarvitsevat sellest pikalt harutada, kas rüütelkonna poolt on antud Patkulile mingi volitus Poolas teotsemiseks või mitte.

Üldse ei lükka see Patkuli teos midagi ümber ega too deklaratsiooni vastu kaaluvaid argumente; selleks puudub tal liialtki rahulikkus ning tasakaal aja käsitlemisel. Ainult võime näha, et Patkul on olnud täiesti informeeritud deklaratsiooni saamiskäigust ja Dahlbergi survest.

Vaadeldes nüüd lähemalt Riia linna poolt antud seletust ja selle eellugu.

¹⁾ Seda anonüümset teost ei ole selgitatud L. Bygdéni poolt väljaantud töös „Svenskt anonym- och pseudonymlexikon“, Upsala 1898—1915.

²⁾ Echo, oder: Rechtmässige Beantwortung, § XXX. (Brošüüris pole leheküljed nummerdatud).

³⁾ Echo, oder: Rechtmässige Beantwortung. § XXXV.

Samast päevast, mil rüütelkonnale ette kanti „Nohtwendige Puncta“, nimelt 21. juunist, on meil kiri Riia linnale Dahlbergilt Patkuli küsimuses¹⁾). Kirjas refereeritakse esmalt Wachschlageri sõnumikku, mille sisu meie eelpool juba oleme toonud, ning siis teatatakse edasi: temal, Dahlbergil, aga olevat palju parem arvamine Riia linnast ning ta lootvat, et linn ja kodanikkond ei jätvat esitamata sellekohast deklaratsiooni, mis asetaks Patkuli kogu ausa ilma ees häbisse. Ka olevat ju tema, Dahlberg, selles häbistuses kaaskannatajaks, ja sarnasena tegevat ta kõik, et näidata äraandjat õiges valguses.

Kuidas suhtus aga Riia linn üldse sellesse loosse ning millist osa ta mängis tookordseis sündmusis? Katsugem seda lähemalt jälgida.

Teame eelöeldust, et Patkul oma kavatsusis Riia linnast kuigi palju ei hoolinud. „Capitulatsiooni“ vastav punkt määrab, et Riia linn peab jääma rüütelkonna ülevõimu alla. Kui aga Saksi väed maale tungisid ja kogu lugu nii libedasti ei läinud, kui alguses arvati ja Patkuli poolt „Entreprise'is“ väideti, siis hakkas nähtavale tulema teatav tagasitõmbumine esialgseilt seisukohtadelt. Katsuti Riia kodanikkonda oma poole tõmmata, nimelt salaja teotsevate saadikute kaasabil²⁾, kes linnale pidid kirjeldama kasu, mida võiks saada, kui linn vabatahtlikult alistub, ja kahju — vastupidisel korral. Väga meelitavalt lubati linnale samad õigused, mis tookord olid Danzigil, peale selle veel õige märgatavat maksude vähendamist. Ka August II „kaitsekiri“³⁾, mis kirjutatud Riia kodanikkudele, püüab viimaseid oma poole tõmmata. See „kaitsekiri“, mandaat, oli määratud küll kõigile Liivimaa linnadele, kuid eriti mainitakse just Riiga, tõotades sellele kaubitsemise vabadust ja muid samalaadilisi hüvesid. Kaitset lubati ka Riias ja teistes linnades teotsevatele inglastele ja hollandlastele.

Riia linna poole pöördumine tähendab kõigiti maavallutamise vahendite muutmist. See on ühtlasi esimene hoop kapitulatsioonile. Aga siin kerkib kobe üles teine küsimus — kuidas vaatas rüütelkond Riia linna poole pöördumisele. Oleks vahest täiesti alusetu arvata, et rüütelkonnal säärasest toimingust aimugi polnud. Üldiselt näib nii, et

¹⁾ E. V. K. IV. 38. Vol. 1. Kontseptid 1700. a.

²⁾ G e o r g N o r d b e r g, *Leben Carl des zwölften Königs in Schweden, mit Münzen und Kupfern, Erster Theil*, 1745, lk. 137.

³⁾ *Livonica*. Oder einige zu mehrer Erläuterung der mit Anfang des 1700 Jahrs in Lieflland entstandenen Unruhe dienlicher Stücke und Actorum publicorum Fasciculus Quartus (lk. 10—12): Königl. Poln. mandat wegen Erhaltung des commercii in Lieflland. Publiciret sub dato Warschau den 23. Mart. 1700. „Mandaat“ ise aga on dateeritud 12. märtsil 1700. Ühtlasi on väga võimalik, koguni tõenäoline, et selle „mandaadiga“ algatud poliitika autoriks oli Patkul.

kallaletungi algusel ja kestel rüütelkonna ja Patkuli vahel kõige määrgatavam üksmeel pole valitsenud. Vaadelgem selle tõenduseks ainult mõningaid andmeid. Schirren kõneleb¹⁾, et maaomanikkude klassis valitsenud küll kibedus ja meelepaha rootslaste vastu; kuid ta lisab kohe juurde, see asjaolu ei laskvat veel surnuks vaikida fakti, et kui sakslased üle Dütina tulid, Patkuli nõu järgi Liivi aadlilt hobused ära võeti²⁾, kartes, et aadlikud hoolimata kõigest „oma kuninga“, Rootsi, poole hoiavad. Teises kohas mainib sama autor³⁾, et Patkul 1700. a. maikuu esimesil päevil maa aadlit oma sõjajõudude ridadesse kutsunud, kuid keegi ei olevat ilmunud. Kõik olnud küll kodust lahkunud, kuid kogunud Rootsi lippude alla. „Otsustav tund lööb, kuid keegi pole kohal“. Sellel mitte-kohalolekul peavad aga oma põhjused olema. Ja väga võimalik, et rüütelkonna meeoleolu jahenemise põhjuseid tuleb otsida ka Patkuli mitte-sirgejoonelisusest. Kapitulatsioonis oli lubatud Riia linn rüütelkonna meeleva anda, August II kiri ja läbirääkimised linnaga kõnelesid aga hoopis teist keelt; nii võis rüütelkonnas kergesti kahtlusi tekkida, kas vahest ka teised kapitulatsiooni-punktid siiski pole liiga paberlikud. Kui meil Riia konventi tõenduseks poleks, siis võiksim rüütelkonna meelemuutusest võib olla kategoorilisemalt ja teisiti kõneleda. Riia konvent aga näitab, et juttugi ei saa olla Patkulile seljapööramisest, hoolimata vastuvõetud otsusest.

Kuid pöördugem tagasi Riia linna küsimuse juurde.

Dahlbergi nõude suhtes teotses linn hoopis vastutulelikumalt⁴⁾. Nii võime konstateerida, et ei August II kaitsekirjal ega salajasil saadikuil ei ole olnud kuigi suurt mõju. Samuti tuleb arvestada Patkuli isiklikke varajasemaid suhteid linnaga, mis samuti võisid mõjutada deklaratsiooni kokkuseadmist⁵⁾. Kuid igatahes tuleb juhtida tähelepanu sellele, et kogu linna otsused⁶⁾ tehti palju hiljemini kui rüütelkonna otsus. Linnas keerles küsimuse ümber põnev vaielus. Harutusel polnud küll probleem, kas

1) Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Rezensionen von C. Schirren, Kiel 1913, lk. 71.

2) Siin võib küll arvamine tekkida, kas rüütelkond mitte ise vabatahtlikult hobused ära ei annud, selleks, et pääseda sõjateenistusest Rootsi kasuks. Kuid see arvamine ei näi just kõige kõigutamatum olevat — Dahlbergilt igatahes pole meil säärase võimaluse konstateerimiseks märku. Ka aadli pärastine teguviis ei anna säärasele oletusele mingit tuge.

3) C. Schirren, Charaktere und Menschheitsprobleme, lk. 207.

4) A. Buchholtz, Beiträge zur Lebensgeschichte J. R. Patkuls, lk. 159.

5) Ibid.

6) Rae deklaratsioon on raehärra Palm Rigemanni poolt kokku seatud. Vt. A. Buchholtz, op. cit., lk. 159.

seletust üldse anda, vaid — kuidas seletust anda! Raad nõudis, et kodanikkond annaks eraldi seletuse, kodanikud aga ei suutnud säärase nõude põhjusist aru saada. Nii kestsid omavahelised vaielused kuni 16. augustini. Seletuste üleandmise daatumiks on 24. august 1700¹⁾. Täpsalt aasta tagasi, 24. augustil 1699, oli toimunud rüütelkonna kapitulatsioon. Nüüd oli ring käidud!

Riia linna seletuste saamiskäik erineb järjelikult rüütelkonna seletuse saamiskäigust. Sedasama ei saa konstateerida nende seletuste sisu kohta²⁾.

Nii oli Dahlberg oma ülesande ja kohustuse täitnud. Nüüd oli tarvis veel konvendilt puudunud rüütelkondlaste allkirjad muretseda ja siis dokumentide originaalid Stokholmi saata. Puuduvate allkirjade saamine ei läinud nii libedasti kui võidi arvata. Mis aga puutub originaaldokumentide edasisratmisse, siis valgustab seda Dahlbergi kiri kuninglikule kantseleikolleegiumile 26. oktoobrist 1700³⁾. Selles kirjas refereeritakse enne kantseleikolleegiumi kirja 29. maist 1700 ning teatatakse siis, et konvendil, mille kokkutulek oli tolkorral teoksil, rüütelkonnalt ja linnalt nõuti vastavasisulised deklaratsioonid. Säärane seletus olevat meelsasti antud, kuid allakirjutamisega, mida igaltühelt eraldi nõutud, olevat rohkesti aega läinud, kuna peale tulid uued segadused ning posti tegevus niivõrra takistati, et kuni senini pole veel võidud originaaltekste Rootsi edasi saata. Kuna aga nüüd kuningas ise kindla väega olevat tulnud siinsele provintsile kaitseks ja rõõmuks ning sellega postiolud uuesti kindlaiks ja usaldatavaks muutunud, siis ei olevat enam viivituseks põhjust. Algkirjad olevatki ühes saatekirjadega edasi saadetud, et neid võiks asetada kuninglikku arhiivi. Ühtlasi teatab Dahlberg et ta olevat saatnud dokumentidest ärakirjad Pärnusse kuningale, et see võiks veenduda oma alamate süütuses. Mõnelt rüütelkondlaselt Pärnu ja Tartu maakonnast olevat allkiri saamata, kuid allkirjad saadetakvat kohe peale nende saamist edasi kantseleikolleegiumile. Lõpuks toonitab Dahlberg: ärgu jäägu need deklaratsioonid trükkis avaldamata, sest ainult nii võiks ilm näha „äraandja õelust“ ja Liivimaa kodanikude süütust.

¹⁾ Ibid., lk. 159.

²⁾ Rüütelkonna ja Riia linna magistraadi ja gildide seletuste tekst on toodud brošüüris „Declarationes und Erklärunge“. Vrdl. samuti Christian Kelch, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707, lk. 102—106 (rüütelkonna deklaratsioon) ja lk. 108—111 (Riia magistraadi deklaratsioon). Riia gildide deklaratsioone Kelch ei esita, tähendades ainult (ibid., lk. 111), et need olevat eeltooduist sõnastuselt erinevad, kuid sisult ja mõttelt samad.

³⁾ E. V. K. IV. 38. Vol. 2. Kontseptid 1700. a.

Kuigi mõnelt poolt väidetakse, et liikumine Rootsi vastu 1700. a. esimestel kuudel olevat suurenenud, mis asjaolu sundinud Karl XII-dat ja Dahlbergi avalikult esinema truudusele kutsumiseks määratud kirjutistega¹⁾, nii et ka konvendi otsusel pidanud selles suunas ikkagi tähendus olema, siiski on jälle teisalt poolt kallutud arvama, et Dahlbergi läbi nõutud seletustel olevat olnud ainult teoreetiline väärtus. Nii vajab see küsimus üksikasjalisemalt selgitamist.

Seraphim arvab²⁾ „maapäeva“ kokkukutsumise põhjused (ühtlasi on see vastuvõetud otsuse hinnanguks) olevat selles peitunud, et Dahlberg tahtnud Patkuli vastu otsustavat lööki anda ja maakaitseks vahendeid saada. Et Patkuli küsimus ei olnud „maapäeva“ kokkukutsumise põhjuseks, seda oleme juba eelpool näinud. Samuti võib vastuvõetud otsust vaevalt otsustavaks lõögiks hinnata — on ju Patkul ka pärast rohkeil juhtudel tagajärjekalt teetsenud! Järjelikult näeme Seraphimi mõtet edasi harutades, et vastuvõetud otsusel pole olnud kuigi suurt elulist tähendust. Huvitav on siinjuures tähele panna, kuidas Seraphim kujutab konvendil ilmenenud rüütelkonna opositsiooni põhjuseid. Rüütelkond on oma opositsiooni põhjused formuleerinud kindlates punktides, mis ülal juba refereeritud; Seraphim aga lausub, et Rootsi poolt surutud seisuse uhkus leidnud väljenduse opositsioonis: kuidas oleks võidud hukka mõista meest, kellega nad olid seemiselt seotud, kes oli nii mõnelegi nende hulgast isiklik sõber ja pealegi Poolas nende huve kaitses³⁾! Nii kujutab Seraphim Patkuli vastasest seletusest keeldudapüüdmise põhjuseid mitmeti teisiti kui retsessid!

Mettig seletab⁴⁾, et kuninga surve kartusel allakirjutatud otsus tähendavat Patkulist lahtilöömist, tema mahajätmist oma seisusekaaslaste poolt ja tema tunnustamist maaäraandjaks. Aga — võidakse küsida — kui otsus säärasena püsima jäi, paberile muidugi, milline on siis selle väärtus? Kas säärane dokument tõeliselt tõsiolusid konstateeris? Vististi küll mitte, sest üks vastumeelselt allakirjutatud deklaratsioon ei võinud ometi täiesti ümber luua rüütelkonna veendeid ja vaateid.

Helmi Neggo nimetab⁵⁾, et Dahlbergi tegevus olnud lõögiks

¹⁾ Otto A. Wernich, Der Livländer Joh. Reinh. von Patkul und seine Zeitgenossen, Erster Band, Berlin 1849, lk. 206.

²⁾ Ernst Seraphim, Livländische Geschichte von der „Aufsegelung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich, II. Band, lk. 507.

³⁾ Ibid., lk. 383.

⁴⁾ Constantin Mettig, Johann Reinhold von Patkul, Nordische Rundschau, Zweiter Jahrgang, Band III, Reval 1885, lk. 45.

⁵⁾ Helmi Neggo, Johann Reinhold Patkul. „Kõige suurem liivlane“, Tallinna 1920, lk. 36.

Patkuli erakonna tugevusele. See olnud ühtlasi valus hoop Patkulile enesele: „ta ei võinud Poolamaal enam kui omamaa volinik esineda“. Neggo on nähtavasti üle hinnanud rootsivaenuliku partei tugevust. Tuletagem sel puhul ainult meelde Seraphimi vastavaid arvamisi¹⁾). Seraphim mainib nimelt, et Patkul olevat üle hinnanud rootsivastase partei tugevust või vähemalt selle kindlust. Ka tema olevat langenud ohvriks vanale, ammutuntud emigrantidesaatusele ja näinud asju nii, nagu ta neid oleks soovinud näha, mitte aga nii, nagu asjad tegelikult olid. Kui juba Seraphimigi ei leia põhjust rootsivastase erakonna tugevuse nimetamiseks, siis on Neggol seda vahest veel vähem võimalik teha.

Järjekult, kuhu meie ka ei vaataks, vaevalt paistab meile silma kohane vastus küsimusele Patkuli vastase otsuse õigest tähendusest.

Allpool tahame rõhutada, et säärase otsuste tegelik väärtus on seisnud avalikus poleemikas sõja põhjuste üle.

Saksilaste kallaletung a. 1700 tuli tõepoolest kõigile üllatusena, välja arvatud vahest ainult asjaosalised ise ja Dahlberg. Kuid seda suuremad võimalused avanesid nii avalikuks poleemikaks kui ka saksilaste, või teiste sõnadega August II-se, süüdistamiseks põhjendamatu kallaletungimise pärast. On ju väga loomulik, et Rootsi pole jätnud kasutamata neid polemiseerimise ja süüdmuste omale soovitavasse valgusse seadmise katseid. Ja — mis väga tähelepandav — Rootsi on seda koguni suurema hooga teinud kui August II.

Rootsi poolt väljaantud seletusist on siinkohal kõigiti märgitavad: „Das mit höchstem Unfug angefochtene Lieffland, oder: Rechts-Beständige Vorstellung von dem Feindlichen tückischen Einbruch der Chur-Sächsischen Kriegs-Völcker in Lieffland / Der Unpartheyschen Ehrbaren Weltzureiffer Beurtheilung anheim gegeben. Im Jahr 1700²⁾“, krahv Th. Polus'e poolt kokkuseatud; edasi Hermelini poolt kirjutatud „Untersuchung der Ursachen, mit welchen der General der so genannten Sächsischen Truppen seinen unvermutheten und tückischen Einfall in Liefeland in seinem Berichtschreiben kund machen und beschönigen wollen“³⁾ ning „Die wider falsche Beschuldigungen gerechtfertigte Wahrheit; oder gerechte Antwort abseiten

1) Ernst Seraphim, Livländische Geschichte, II. Band, lk. 498.

2) *Livonica. Fasciculus primus*, lk. 59—79.

3) G. Nordberg, Leben Carl des Zwölften. Dritter Teil, 1751, lk. 52—88.

Ihro Königlichen Majestät von Schweden, wodurch die boshafte Erfindungen und Nachreden des Königs von Polen, damit derselbe seinen ganz ungerichten und nach göttlichen sowol, als menschlichen Rechten zu verabsch uenden Krieg zu beschönigen, und zugleich wider die Pacta Conventa und den, von ihm geleisteten, Eid, die Freiheit der Republik, deren Oberhaupt er ist, wenn er kann, zu unterdrücken gedenket, an den Tag ge­leget worden. Im Jahre Christi 1700¹⁾.

Arusaadavasti ei v inud nendes poleemilistes toodetes Patkul nimetamata j ada. Ja tegelikult ongi lugu nii. „Das mit höchstem Unfug angefochtene Lieffland“ nimetabki Patkuli  heks s ja p hjustajaks, üldiselt teatades, et s da olevat  hutanud m ningad Liivimaalt p genema pidanud kriminaalsed isikud²⁾. Teises kirjutises, „Untersuchung der Ursachen“, minnakse koguni kaugemale ja segatakse asja ka Patkuli isa nimi („... Patkul, der einen Verr chter zum Vater gehabt“)³⁾.

Nii võime konstateerida, et avalikkudes lendkirjades veeretatakse suur osa s ist sõja algatamises Patkulile.

S arased kallalekippumised olid ikkagi avaliku arvamise loomisel niivõrra tähtsaks teguriks, et August ei saanud vastusest kõrvale p igata. Tema õigustuseks ilmus lendkiri „*Justae Vindiciae & summa Armorum justitia ex Parte sacrae Regiae Majestatis Poloniarum, juxta obligationem Pactorum Conventorum, praestitumque Reipublicae Juramentum, contra Serenissimum Regem & Coronam Sueciae, Ratione ruptae toties Pacis perpetuae, violatorum Pactorum Olivensium, nec non novissimae exagitationis & offensionis Serenissimae Regis Daniae & Norvegiae, perpetui Foederati Regni Poloniae; ac Copiarum Regiarum, aggressionis manifestantes, Anno vindicatae Salutis Aeternae M. DCC*“⁴⁾. Kirjutis on seda v art, et selle juures pikemalt peatuda.

Kõige pealt kerkib üles küsimus: kes on selle teose autor? On andmeid, mis lubavad oletada, et see kirjutis kuulub Patkulile. Nii nimetab „*Neu-er ffnetes Liefl ndisches Theatrum*“⁵⁾, et selle kirjutise autoriks olevat arvatavasti Patkul ise. Seda oletust näib tõendavat ka kirjutise sisu. Selles nimetatakse sõja algatamise põhjuste hulgas eriti asjaolu, et Rootsi ei olevat kinni pidanud Oliva rahust ja

1) Ibid., lk. 107–197.

2) *Livonica. Fasciculus primus*, lk. 64.

3) G. Nordberg, op. cit., Dritter Teil, lk. 57.

4) *Livonica. Fasciculus Secundus*, lk. 24–62.

5) Anno 1701, lk. 46.

et Liivimaa raske surve all ägades palunud Poolalt abi ja selle saami- seks pidanud Augustiga läbirääkimisi. Tuletagem nüüd meelde juba käesoleva kirjutise algosas nimetatud Tempelmanni kirja Dahlbergile tema kokkusaamise kohta Patkuliga. Me leiame, et Patkul on nimetanud sõja algatamise põhjusiks samuti eriti Oliva rahust mitte kinnipidamist ja Liivimaa rasket seisukorda. Nii valitseb täielik kooskõla Patkuli poolt varem avaldatud sõnade ja hiljemini, nimelt juunikuus¹⁾, ilmunud lendkirja avalduste vahel. See asjaolu on nähtavasti üheks tähiseks sinna poole, et kirjutise autoriks võime pidada Patkuli.

Vaadelgem edasi üht punkti lendkirjast enesest, nimelt § 20. Seal rõhutatakse, et Liivimaa olevat täiesti võimatus seisukorras: „... *dum tristem servitutum sub gravi jugo gementes & quaerimoniis sidera pulsantes deplorant livones: alii Bonis, Fortunis & Honoribus mulctati, alii moti suis sedibus dura dolerant exilia, alii rigidissimis carceribus contracti, aut exquisita carnificina lacerati extrema subiere supplicia* . . .“ Keda siin eestkätt mõistetakse väljasaadetute ja vanglates kannatajate all, ei vaja küll lähemat seletust. Säärane hoogsus ja lähedane asjakäsitus lubab taas seda punkti Patkuli arvele panna, s. t. kirjutise autoriks ikka tõenäolisemalt Patkulit ennast arvata. Ja veel tuleb märkida, et lendkiri otse kubiseb igasuguseist Patkulile tuntud ajaloolisist andmeist, Oliva rahu seletusist jne. Tuletagem meelde, et Patkul maapägasena välismaal viibides oli andunud rahvasteõiguse uurimisele Hugo Grotiuse ja Puffendorfi järgi. Need autorid avaldasid põhjanevat mõju ta poliitilistele veenetele. Ikka enam kaldub Patkul arvama, et riigikorraldus tugib rahva- ja kuningavahelisele lepingule: kui valitseja seda lepingut rikub, siis on valitsetavail õigus sõnakuulmatust avaldada²⁾. Ja kas ei ole „*Justae Vindiciae*“ nii mõnedki kallud sellele tähendavaiks, et valitseja (või valitsejad) on rikkunud liivimaalaste lepinguist johtuvaid õigusi? Ja kõne ongi siin muidugi Rootsi valitsejast.

Nii leiame palju põikeid sinnapoole, et kirjutise autoriks võib pidada Patkulit. Küll ei saa seda olevate ja siin kasutatud andmete põhjal täiesti kateooriliselt väita, kuid siiski ei näi olevat andmeid, mis vastu räägiksid esitatud oletusele. Ning sellest oletusest lähtudes on ühtlasi kerge seletada, miks kirjutis alles juunikuus ilmus: Patkul oli nimelt vahe peal mitmesuguseis toiminguis niivõrra seotud, et tal vähe aega võis jätkuda kirjandusküsimuste jaoks.

Mis puutub küsimusse „*Justae Vindiciae*“ ilmumisaja kohta, siis nimetab Nordberg³⁾ selleks juunikuud, ilma juurde lisamata, kas tuleb

1) G. Nordberg, *Leben Carl des Zwölften, Erster Theil*, lk. 123.

2) C. Mettig, *Johann Reinhold von Patkul*, lk. 42.

3) G. Nordberg, *op. cit.*, *Erster Theil*, lk. 123.

arvestada kuu algusega või lõpuga. Võib arvesse tulla küsimus koguni vanast ja uuest kalendrist. Lendkirja ilmumisaeg on aga meile väga tähtis: kui see ilmus juunikuu esimesel poolel, siis võime pea kindlasti arvata, et see toode sai Dahlbergile teatavaks enne konvendi põnevuspunkti, Patkuli küsimuse, harutamist, ja et säärasel korral võis Patkuli vastane otsus olla teretulnud „*Justae Vindiciae*“ väidete kummutamiseks. Niisugune tulemus aga lubaks meid tunnustada konvendi otsuse praktiliselt väärtuslikuks ja tarvitamiskõlvuliseks.

Meil on tarvitada tookord Haagis olnud Rootsi saadiku, vabaherra Nils Lillieroot'i kiri „*Justae Vindiciae*“ suhtes generaalstaatidele, dateeritud 29. juunil 1700¹⁾. Kirjas nimetatakse, et „*Justae Vindiciae*“ olevat laim kogu Rootsi rahva vastu ning nõudvat avalikku vastuseletust; kui viimane, nagu võib oodata, valmis saavat, siis avaldatavat ühtlasi sellega ka „*Justae Vindiciae*“, et lugeja ise otsustada võiks, kelle pool on õigus. Lillierooti kirja sihiks oli, et Hollandis ei lubataks „*Justae Vindiciae*’t“ järele trükkida enne, kui Rootsi vastus juba ilmunud. Tuleb ühtlasi märkida, et Lillieroot kõneleb juba selle lendkirja teisest trükist, umbes kolm nädalat vähemalt aga võis ikkagi olla mõlema trüki vahel. — Nii oli Lillierootil juba enne 29. juunit teada „*Justae Vindiciae*“ sisu ja ühtlasi asjaolu, et mainitud lendkirjale valmimas vastus, milles ühtlasi avaldatakse selle lendkirja sisu. Et Lillierooti väited täpsalt vastavad asjaoludele — ilmuski ju vastus, nimelt „*Die wider falsche Beschuldigungen gerechtfertigte Wahrheit...*“, milles leidub kokkuvõtte „*Justae Vindiciae*“ sisust — siis peame veenduma: 29. juunini oli Lillierootile Haagi teatavaks saanud „*Justae Vindiciae*“ sisu kui ka teade, et Rootsis kavatsetakse teatavalaadilist vastust sellele, nii on „*Justae Vindiciae*“ teinud teekonna enne 29. juunit ka juba Rootsi, sest alles sealt võis Lillieroot teateid saada vastuse laadi kohta. Arvestades tolleaegsete liikimisteede ja postioludega võime kindlasti arvata, et „*Justae Vindiciae*“ on ilmunud juunikuu esimesil päevil. Et ta Riia konvendil toimunud Patkuli küsimuse harutamise ajaks on teatav olnud nii Hollandis kui Rootsis, siis on ta endastmõistetavalt pidanud teatav olema ka Dahlbergile, liati veel seepärast, et lendkiri eestkätt puudutab just saksilaste pealetungi põhjuseid. Rüütelkonnale on pealesurutud formulaar teatavasti üle antud alles 4. juulil, järjekult kindlasti pärast seda, kui Dahlberg juba teadis „*Justae Vindiciae*“ sisu ja tundis selle liivimaalaste „ikke“ kohta käiva osa ümberlökkamise vajadust. Rüütelkonna, samuti Riia linna, seletus pidi olema

1) Ibid., Dritter Theil, lk. 95—99.

sellega kindlaks vastukaaluks „*Justae Vindiciae*“ teatavaile väitele. Et neid otsuseid selle eesmärgiga on kasutatud, näeme kohe allpool.

Edasi tuleb tähele panna, et 29. juunil, nii siis Lillierooti kirjaga ühel päeval, Dahlberg rüütelkonna saatkonnale audientsil tunnistab ebasoovitavaks, et rüütelkonda kujutatakse riigile ebatruuna, nagu seda Hamburgi Gazetted on juba teinud. Asi võivad koguni ajalooramatuisse (Historie Bücher) sattuda, mille kaudu haavatakse rüütelkonna head renomeed mitte just vähe¹⁾. Kas siin ajaloo-raamatute all ka lendkirju võib mõista, pole selge, igatahes näib see arvamisavalduis meie argumentatsioonile mingisugust lisa andvat.

Nimetasime, et „*Justae Vindiciae*“ väidete vastu sihitud vaidlusbrošüürid kasutavad Riia konvendi Patkuli vastaseid otsuseid. Nii teeb seda „Die wieder falsche Beschuldigungen gerechtfertigte Wahrheit“²⁾. Ka teame, et rüütelkonna ja Riia linna Patkuli vastased seletused trükki anti ja et nad sellega esinesid algmaterjalina Liivi ja liivimaalaste seisukorda kirjeldavate avalduste vastu. Sellistena mainitakse neid näit. brošüüris „Rechtmässige animadversion oder Züchtigung über des leichtfertigen Verrähters Johann Reinhold Patkuls gedruckte infame deduction und denselben beygefügte zwey unbesonnene responsa, dadurch Er das von der grossen Königl. Commission zu Stockholm Anno 1694. über Ihn gefälltes Urtheil zu schmälern und krafftlos zu machen getrachtet“, mis 1701. a. lõpul trükist on ilmunud ja milles mainitud seletusi peetakse Patkuli vastase arvamise avaldamiseks liivimaalaste poolt.

Näeme, et kõigiti on katsutud kummutada just seda väidet, mis kirjeldab liivimaalaste rasket ja meeleheitlikku seisukorda. Huvitava lisajoonena esineb etteheide „*Justae Vindiciae*“ autorile „Die wider falsche Beschuldigungen gerechtfertigte Wahrheit“i“ sissejuhatuses: „Vorläufige Betrachtungen über die Rechtfertigung der Waffen des Königs in Polen, welche in einem Manifest unter der scheinbaren Aufschrift, *Justae Vindiciae* & c. Im Jahre 1700. ans Licht gestellet worden“³⁾, kus küsitakse, miks Liivi aadli ja kodanikkonna poolt Augusti käes olevat „vocation“i“ siis ometi trükki ei anta, kui vastav dokument on tõepoolest olemas? Küsimus on tõesti tabav ja mõtlema-

¹⁾ C. Schirren, Recesse, lk. 275.

²⁾ G. Nordberg, Leben Carl des Zwölften, Dritter Theil, lk. 143.

³⁾ G. Nordberg, op. cit., lk. 97—107.

panev, kuid loomulikult ei võinud Patkul säärase aktiga siiski välja tulla, sest see oleks asjatult enneaegselt raskeks ajanud ta kaasmaalaste seisukorra.

Saksilaste kallaletungi ajal on aadel asunud nähtavasti kaunis kõikuval seisukohal. Dahlbergi teguviis konvendil rüütelkonnalt seletuse nõudmise puhul näib osutuvat selle kõikuvuse kasutamiseks. Aadel oli Rootsi teenistuses ja tunnustas end nüüd ka Patkuli vastaseks; nii ei jäänud talle tõepoolest enam taganemisteid. Kui Patkul oma „Vollmacht“ varemini oleks avaldanud, siis oleks lugu läinud tõepoolest väga keeruliseks. Nüüd aga oli rüütelkonna deklaratsiooniga iga säärane „Vollmacht“ selle võimaliku avaldamise korral juba ette tunnistatud ekslikuks ning mittesusutavaks.

Mis aga järgneb kõigest eelpool esitatud harutusist? Patkuli vastased seletused osutusid, nagu näeme, praktilise väärtusega dokumentideks poleemika vaekausil. Et neid juba suudeti kasutada esimestes vastustes „*Justae Vindiciae*‘le“ aja lühidusest hoolimata, selle kohta on meil samuti tõendus 1). Dahlberg tundis nii „*Justae Vindiciae*‘t“ kui ka selle argumentatsiooni ning mõistis, et Patkuli vastaseid seletusi võib praktiliselt kasutada poleemilistes kirjutistes; me näeme seda näit. selles, et ta hoolitseb linna ja rüütelkonna poolt seda küsimust puudutavate avalduste trükkimise eest 2). Ka kuningale on ta teatanud nende seletuste trükkimise vajadusest, nimelt kirjas 20. oktoobrist 1700. Selles kirjas 3) refereerib Dahlberg jällegi esmalt resident Wachschlageri sõnumikku ning lisab siis juurde, et ta soovinud anda Riia linna magistraadile ja kodanikkonnale ja samuti Liivi rüütelkonnale võimaluse nende vastu tõstetud häbistuste tagasilükkamiseks. Selle peale olevatki nii rüütelkond kui ka Riia raad ja mõlema gildi liikmed esitanud kirjalikud seletused, mis on varustatud kõigi üksikisikute allkirjadega ja pitsatitega ning millistes tõendatakse oma süütust kohases vormis. Nende seletuste originaaltekstid saatsvat tema, Dahlberg, esimesel kindlal juhul kuninglikule kantseleikolleegiumile kuninglikus arhiivis säilitamiseks, kuninga jaoks aga olevat valmistatud kirjale juurdelisatud täpsad kooptiad, milliste järgi kuningas võivat veenduda oma siinsete alamate süütuses ja truuduses ning ühtlasi saada neist parema arvamise, kui see on sihiks teatavale äraandlikule hingele, kes püüdvat oma enese isamaad ning selle elanikke tõugata auväärse maailma silmade ees halba kuulsusse. Siiski leiduvat veel mõningaid rüütelkonnast, kes tookord allakirjutamise ajal kohal ei olnud, ning seepärast pole saanud anda oma

1) Vt. näit. Nordberg, op. cit., lk. 143.

2) A. Buchholtz, Beiträge zur Lebensgeschichte J. R. Patkuls, lk. 159—160.

3) E. V. K. IV. 38. Vol. 2. Kontseptid 1700. a.

allkirja; neile aga olevat juba saadetud konvendi poolt allakirjutatud deklaratsiooni eksemplar, kuid vaenlase vahepeal asetleidnud teistkordne kallaletung olevat seni takistanud kõigi allkirjade kättesaamist. Niipea kui need allkirjad saabunud, saatvat ta need kohe kuningale edasi. Lõpuks palub Dahlberg kõigealandlikumalt, et kuningas lubaks need deklaratsioonid trükis avaldada, sest see võimaldaks päästa allakirjutatud süütuse äraandja õelusest kogu ilma ees. Ta jäävat ootama kuninga armulikku käsku deklaratsioonide trükis avaldamiseks. See Dahlbergi soov polnud lausunud tulde, ja varsti ilmusidki deklaratsioonid, millistest eelpool juba kõneldud, trükist.

Sellega oleme oma harutasis lõpule jõudnud. Ei saa öelda, et Patkuli küsimus seni veel pakuks mingit suurejoonelist ülevaadet. Andmed on sageli eri arvamisavaldustesse ära sulanud ja suurt, põhjalikku ning kaaluvat teost Põhjasõja ja Patkuli kohta peame ikkagi alles ootama. Olgugi, et uurimused neis küsimusis on esile toonud nii mõndagi huvitavat, võime säilinud materjali virnadesse süvenemisel kindlasti leida paljugi uut, mis asja teistelt seisukohtadelt võiks valgustada. Veel on see meie kodumaa üks tähtsam ajajärk alles lahtine, olgugi et kirjutisi selle kohta seni külluses on ilmunud. Nii võib küsimusse süvenemine veel edaspidigi viia Schirreni looni, s. t. uuriija esialgsete vaadete kokkuvarisemiseni siis, kui ajalooline tõde hakkab ikka selgemini nähtavale tulema materjali võrratust rohkusest ¹⁾. Kuid materjali rohkuse konstateerimine ei taba seni vähemalt mõnel korral siiski otsekoheselt märki. Vähemalt on materjali puudumine end eriti tunda annud käesoleva kirjutise Budbergi kohta käivas osas, kus sageli ainult arvamistele tuleb nõjatuda.

Lõpuks olgu tähendatud, et Patkuli isiku ümber keerelnud uurimistöö on mitmeti varju jätnud ta kaasmaalased ja kaasaegsed. Alles siis, kui selles suunas muudatus tuleks, avaneks vahest võimalus Suure Põhjasõja eelajaloo pilti paigutada kindlamaisesse raamesse. (Lõpp)

N. Treumuth.

¹⁾ Vrdl. Dr. Ernst Seraphimi artiklit: Warum Carl Schirren keine Geschichte des Nordischen Krieges und Patkuls geschrieben hat, Baltische Monatsschrift, 55. Jahrgang, LXXV Band, Riga 1913.

Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastail.

Üldiselt on sõjategevuse käik meie kodumaal Suure Põhjasõja ajal tuttav; ka leidub kirjandust üksikute sõjasündmuste ning -jätkude kohta, kuigi veel kõik sõjafaasid ei ole üksikasjades lõplikult selgitatud. Suuremais monograafiais ning vähemais kirjutisid leidub mõningaid üksikandmeidki, mis heidavad valgust sõja mõjule ning tagajärgedele kohtadel¹⁾. Ometi on kindel, et arhiives veel küllalt on varjul sedalaadi materjali. Kasutan juhust, et edasi anda mõningaid teateid üldistest sündmustest ning eriti kiriklikest oludest Lõuna-Eestis, peamiselt Tartumaal ning osalt praegusel Võrumaal, nagu need silma puutusid Rootsi Riigiarhiivis töötamisel (1926. a. suvel), millele on juurde lisatud paar täiendust Eesti Vabariigi Keskarhiivist.

Suure Põhjasõja algusega ühenduses tekib Läänemeremail ärev meeleolu ning mõnesugused segadusedki²⁾. Eriti põhjustab ärevuse sündimist Poola ja Saksi sõjameeste ilmumine Riia alla 1700. a. alul. Inimesed põgenevad linnadesse ja metsadesse, nii et maa jääb pea täiesti lagedaks³⁾. Konsistorium kirjutab kirikuõpetajatele praostide kaudu ette „talupoegi ja elanikke“ (die Bauren u. Einwohner) tõsiselt manitseda ning julgustada Jumalale, kuningale ja isamaale ustavaks jääma ning ühes meeles ja vahvasti võitlema ülekohtuse vaenlase vastu. Vaenlane on aga osav ja püüab rahvast oma poole võita. Rootsi riigi vastaste teenistuses seisev kindralleitnant v. Fleming⁴⁾ avaldab avaliku kuulutuse, milles seletatakse, et rootslased on ülekohtused kallaletungijad, kelle vastu tema Poola kuninga ülesandel Liivimaale tuleb. Seejuures kinnitab Fleming kuninga käsul, et kõik Liivimaa elanikud — „rüütelkond, kodanikud, talupojad ja kõik tei-

¹⁾ Mainitagu siinkohal uuemaist vaid: Otto Sjögren, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702, Stockholm 1883; Sigurd Schartau, De Svenska Östersjöprovinserna vid det Stora Nordiska Krigets Utbrott, Stockholm 1925; P. Baerent, Die kirchlichen Zustände Livlands in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, Balt. Monatsschrift, Bd. 56 (1903), lk. 217—238; V. Reiman, Adrian Verginiuse surma mälestuseks, Sirvilauad 1907, lk. 1—14; V. Reiman, Pildid Põhjasõjast, Sirvilauad 1902, lk. 1—32; Fr. Bienemann jun., Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges, Reval 1902.

²⁾ Vt. selle kohta S. Schartau, op. cit., lk. 24 jj.

³⁾ Liivimaa konsist. kiri kuningale Pärnust 20. II. 1700. RRA (= Rootsi Riigiarhiiv), Livl. Gen. Cons. II.

⁴⁾ „Proklamationi“ allkirjas „Flehmig“.

sed" — võimalikult säästetakse; sõjamehed ei tohi elanikele üldse mingit ülekohtu teha.

Nädal hiljem — 27. II — peab konsistoorium kaebama¹⁾, et kirikuõpetajate manitsused vähe on vilja kannud: Lätimaal kuuluvad talupojad suurelt osalt rohkem vaenlaste „tühiseid ja petlikke“ üleskutseid kui oma ülemuse ja õpetajate manitsusi. Kui kindralleitnant Fleming ühes „meeleheitliku mässaja ning neetud maa-äraandja, selle Patkuliga“ ja umbes 1000 ratsamehega tungis maale ning trükitud „kaitsekirjades“ ja suusõnal andis suuri lubadusi, ei leidnud ta mitte ainult mingisugust vastupanu, vaid paljud läinud koguni tema poole üle. Seetõttu on Fl. võinud maal talitada oma tahtmist mööda, enast toita lasta ning „arvamata hulk vilja ja loomi“ talupoegade abil laagrisse toimetada. Kirikuõpetajad peavad sellekohasel nõudmisel koguni kantslist vastavaid kuulutusi avalikult teada andma. Peale selle kasutavad talupojad seisukorda ning osutuvad „kõige pahemateks vaenlasteks“: tungivad mõisatesse ja pastoraatidesse, „murravad aidad ja keldrid lahti“ ning võtavad kõik, mis kätte puutub.

Varsti algab sõjaline tegevus Eesti maa-ala piiridel ning puudutab otsekohe üksikuid maakohti. Juba 1700. a. alul kuuleme, et venelased Peipsil ettevalmistusi teevad, nii et sealtpoolt iga silmapilk võib oodata kallaletungi. Vaenlase tegevus Peipsil mõjub isegi kuni Äksini, kus juba tuntakse, et enam ei või tund aegagi kindel olla oma elu eest²⁾. Rootsi vägede operatsioonide tagajärjel hoiduvad venelased siiski veel eemale. Aegajalt korduvad Peipsi äärsel maal ärevuse silmapilgud ning ei jää tulemata raskemadki katsumised. 1700. a. sügisel peab Lohusuu õpetaja ühes talupoegadega „võsastikku“ põgenema, sest vaenlane on liginemas³⁾; kui selgub, et vaenlane jääb Pungerja juures oma piiridesse peatuma, tullakse jälle võsastikust välja. Mõisnikud on tervest Tartu praostkonnast suuremalt osalt põgenenud Tallinna või Tartu, nii et ettekirjutatud kiriklikkude korjanduste tulu on väike.

1701. a. puudutab sõjategevus juba ligemalt praegust Võrumaad. Põlva kihelkonda tungivad venelased sügisel sisse, hävitavad selle täiesti („totaliter ruiniret“); oktoobrikuu alul on kihelkond veel venelaste valdamisel⁴⁾. Vastseliina ja Rõuge õpetajad

1) Kiri kuningale Pärnust 27. II. 1700. RRA. Livl. Gen. Cons. II.

2) Äksi õp. kiri konsistooriumile 3. II. 1700. RRA, Livländska Överkonsistoriets Arkiv (= Livl. Öv. Ark.) 39.

3) Laiuse õp. R. Broocmanni kiri konsistooriumile 18. X. 1700. RRA. Livl. Öv. Ark. 39.

4) Põlva õp. M. Ladoviuse kiri 2. X. 1701 Tartust kindral-kubernerile, Livl. Öv. Ark. 14.

langevad venelaste kätte ja viiakse Venemaale vangi¹⁾; Räpinas muudetakse kirik, pastoraat ja mitu küla tuhaks²⁾. Tartumaal peab Lohusuu õpetaja vahete vahel põgenemisel olema, Kodavere õpetaja ei saa enam oma pastoraadis julge olla vaenlase eest ja kolib Tallinna, Vara õpetaja lahkub samuti ning läheb sõjaväe õpetajaks³⁾. Laiusel, Tormas, Äksis on ikka veel teatav elamisvõimalus olemas, sest samal sügisel ettekirjutatud korjanduse puhul „vanemateta vaestlaste heaks“ on valmis andma vilja: Laiuse õp. 4 tonni, Äksi õp. 5 tonni, kuna Torma õpetaja 2 riigitaalrit on saatnud. Üldine majanduslik seisukord on aga vilets⁴⁾. Järgmisel, 1702. aastal, kirjutab kuningas ette, et kirikuõpetajad peavad andma senise ühe draguni kõrval veel teise draguni sama varustusega mis esimeselgi; põhjuseks on mitme õpetaja sellekohane vabatahtlik pakkumine⁵⁾. Selle nõudmise täitmine läheb aga paljudele õpetajatele raskeks, „sest vilja on võidud vähe saada ja sedagi ei ole võidud ära müüa, pealegi ei ole ta palju väärt olnud“⁶⁾; „õiguse“ maksud saadakse väga puudulikult nii mõisatelt kui talupoegadelt. Õpetajad on üldiselt vaesed, leidub aga ka neid, kes ehk on „natuke kangekaelsed“, need peavad ise vastutust kandma.

Üldise meeoleolu tõstmiseks korraldatakse Rootsi vägede võitude puhul tervel maal tänapühi pidulikkude jumalateenistustega kirikutes. Nii peeti 1700. a. suvel (7. pühap. p. Kolm. J. p.) tänapüha vaenlaste Düüna jõe äärest taganemise eest Rootsi sõjaväe ilmutamise tõttu⁷⁾. Arusaadavalt pühitseti erilise pidulikkusega ning ülevas meeolus rootslaste suurt võitu venelaste üle Narva juures (18. XI. 1700). Selle „kuulsusrikka ja varemalt tundmata suure võidu“ puhul kirjutatakse ette 5. veebruaril 1701 tänapüha pidada: kogudused peavad igalpool kirikutes kokku tulema, kus muuseas ette loetakse konsistooriumi poolt kokkuseatud „tänu kiri“⁸⁾.

1) Sup. Gabriel Skragge kiri Tartust kindral-kubernerile 9. XII. 1701, Livl. Öv. Ark. 40.

2) Laiuse õp. praost R. Broocmanni kiri konsistooriumile 1. XII. 1701, Livl. Öv. Ark. 39.

3) Praost R. Broocmanni kiri konsistooriumile 22. X. 1701, Livl. Öv. Ark. 39.

4) Praost Broocmanni kiri kons.-le 22. X. 1701, Livl. Öv. Ark. 39.

5) Kindralkuberner E. Dahlbergi kiri konsistooriumile 22. III. 1702, Livl. Öv. Ark. 14.

6) Praost Broocmanni kiri konsistooriumile 19. IV. 1702, Livl. Öv. Ark. 40.

7) Kindralkub. E. Dahlbergi kiri konsistooriumile 9. VII. 1700, Livl. Öv. Ark. 14.

8) Kindralkub. E. Dahlbergi kiri konsistooriumile 31. XII. 1700, Livl. Öv. Ark. 14.

Olgu veel mainitud, et kindralkub. kirjas ette kirjutatakse piduliku tänujumalateenistuse kord ning selles käsitlevad pühakirja tekstid (1. Sam. 14,6; Taav. L. 21,8—14; 2. Moos. r. 15, 1—7).

1701. a. tuleb 10. septembril üldist tänapüha pidada Rootsi vägede Düüna jõest ülemineku ja õnnelikkude operatsioonide puhul saksilaste vastu ¹⁾).

Järgmisel, 1702. aastal, peetakse kuninga käsul neli üldist tänu-, paastu-, patukahetsemise- ja palvepäeva ²⁾).

Kõigele sellele vaatamata püsib meeolelu nähtavasti üldse halvana. Sõjaraskused mõjuvad masendavalt, erilist vaimustust Rootsi riigi kaitsmiseks näib olevat vähe. Inimesi on vähe, neid on palju surnud suurel nälja ajal; kes elavad, on vaesed. „Talupoegade pered on siin väga nõrgad“, kirjutab Laiuse õpetaja 1701. a. alul kindralkuberner Dahlbergile ³⁾), „nii et vähe häid ja kõlbulikke mehi leida“. Põhjuseks on, et nälja-aastail paljud on surnud.

Palamusel on samuti „pool kihelkonda“ surnud, ülejäänud vähesed talupojad on vaeseks jäänud paljudest „kontributsioonest“, mis eriti raskelt on lasunud kohalikul rahval sõjaväe talvitamise tõttu ümbruskonnas. Kirikuõpetajalt on sõjavägede läbiminemise puhul juba 3 hobust võetud, seepärast ei jõutud suvel vilja maha teha ⁴⁾).

On arusaadav, et talupoegadegi meeolelu ei võinud olla ülev ⁵⁾). Võimalik, et eriti Tartu maakonnas, kus venelastega varemalt oli olnud rohkem kokkupuutumist (XVI ja XVII sajandil), nendes mitte erilist vaenlast ei nähtud; vähemalt näib puuduvat vaimustus Rootsi riigi vastu. 1702. a. alul kirjutab Tartu praostkonna praost, Laiuse õpetaja Broockmann, kes ise on väga truu ja otsekohene Rootsi sõber ning oma kolm poega annab riigiteenistusse raskel ajal, oma praostkonna kohta ⁶⁾), et „mõned talupojad lähevad väga julgeks, võtavad väejooksikuid oma juurde, palkavad neid koguni sulasteks, arvates, et see midagi ei tähenda...“ Seisukord aga on hädaohtlik: vaenlane on piiri ligidal ja kaitse võib õige nõrgaks muutuda, kui „sõjamehed, kes ialgi heameelega sinna ei ole läinud, peaksid ära jooksma“. Peipsi saarele on koondatud suured vaenlase jõud — ja iga silmapilk võib Alatskivil oodata nende kallaletungimist.

¹⁾ Kindralkub. E. Dahlbergi kiri konsistooriumile 12. VIII. 1701, Livl. Öv. Ark. 14. Jumalateenistusteks ettekirjutatud tekstid: hommiku teenistus: Jes. 8, 9, 10; peajumalateenistus: Jos. 23, 8, 10, 11; õhtuteenistus: Taav. L. 118, 6—15.

²⁾ Kindralkub. E. Dahlbergi kiri konsistooriumile 1. III. 1702, Livl. Öv. Ark. 14.

³⁾ Kiri 13. II. 1701. Rootsi kindr.-kub. arhiiv XX. 19. E. V. Keskarhiivis.

⁴⁾ Palamuse õp. Wellmanni kiri kindralkubernerile 30. VIII. 1701. Rootsi kindralkub. arh. XX. 45, E. V. Keskarhiivis.

⁵⁾ Vt. sellekohta ka S. Schartau, op. cit., lk. 53 jj.

⁶⁾ Kiri kindralkubernerile 14. I. 1702, Rootsi kindralkub. arhiiv XX. 19, E. V. Keskarh.

Aimduš läheb täide. Venelased tulid varsti Alatskivi juures maale, põletasid maha „mõlemad mõisad“, mõned külad ja üksiktalud, samuti abikiriku (Capelle)¹⁾. Rahva seas tekkis suur kabuhirm, paljudest kihelkondadest põgeneti „läbi päeva ja öö“ Virumaale, sellest hoolimata, et vaenlane samal päeval, mil ta maale tuli, läks pärast hävitamise tööd omale maale tagasi ja rahvale „küllalt üteldi“, et häda juba mööda.

Suvel muutub seisukord ikka kindlusetumaks ning Torma ja Kodavere õpetajad viivad oma perekonnad Tallinna varjule. Muret teevad nn. „uued venelased ehk Roselsken“, kes mõnda aastat Mustvees elanud²⁾, nüüd aga, kuuldes Rootsi piiriväe kaotusest Sangaste juures, ühes naiste ja laste ning kõigi kaludega Venemaale on tagasi läinud. Kuna nende suust on kuulda olnud mõnesuguseid ähvardusi, tuleb karta, et nad võõraid „külalisi“ siia võiksid tuua³⁾.

Varsti ilmubki suurem venelaste sõjasalk Tartu maakonda, „laastab ja muudab tuhaks“ terve Tartu piirkonna, nii et mõnes kohas ühtki maja enam ei leidu, kus elada võimalik. Edasi tungides ei säästa „moskvalane“ ei kirikuid, mõisaid ega külasidki, vaid põletab maha vahet tegemata, mis aga ette juhtub⁴⁾.

Laiusele ilmus vaenlane 29. juulil vara hommikul. Õpetaja praost Broocmann läks kaks päeva varem (27. VII) ühes perekonnaga eest ära. Vaenlased panid kiriku, pastoraadi ning ligemad külad põlema; samal päeval põletati ka Laiuse loss ja terve Jõgeva piirkond sootumaks. „Minu ilus, hästi ehitatud kirik, mille ehitamisel mul palju vaeva ja kulu olnud, on täiesti tuhaks muudetud, samuti terve pastoraat, kus rohkem ei ole üle jäänud kui üks väike ait, kus ma nüüd häda sunnil pean elama“, kirjutab praost Broocmann⁵⁾.

Tartumaa kirikuõpetajad on kõik vaenlase eest ära läinud ja on varanduslikult palju kahju saanud. Hädaohu möödumisel tulevad nad jälle teineteise järel välja; elu läheb mõni aeg teataval määral rahulikult edasi. Praost Broocmann hoolitseb Lohusuu õpetaja koha täitmise eest, kavatses 1703 a. suvel praostkonnas „ringvisitatsiooni“ ette võtta ning praostkonnakohut pidada⁶⁾. Sama aasta sügisel aga

1) Praost R. Broocmanni kiri konsistooriumile 12. II. 1702, Livl. Öv. Ark. 40.

2) Praost R. Broocmanni kiri konsistooriumile 25. VII. 1702, Livl. Öv. Ark. 40.

3) Selles kirjas väljendud kartuse sumbutamiseks lisab B. kirja alla märkuse, et Mustvee venelased kuulu järgi hirmus venelaste eest on ära jooksnud ja et nende poolt midagi ei ole karta.

4) Praost R. Broocmanni kiri konsistooriumile 16. VIII. 1702, Livl. Öv. Ark. 40.

5) Ibid.

6) Kiri konsistooriumile 30. I. 1703 ja 6. IV. 1703, Livl. Öv. Ark. 40.

muutub seisukord jällegi raskeks. Just enne mihkclipäeva (1703. a.) tuleb vaenlane Vasknarva juures üle piiri, tungib laastades ja põletades Virumaa kaudu Järva- ning Harju-, Viljandi- ja Tartumaale, võtab ära mitu tuhat sarvlooma ning hobust ja viib palju rahvast Venemaale¹⁾.

Laiusel nähtakse seda hirmsat hävitamist ööl ja päeval oma silmadega; kirikuõpetaja oleks peaaegu langenud vaenlase kätte, ainult põgenemine „võsastikust ja soodest läbi“, metsikuid kohti ja sellaseid teid mööda, mida enne seda ükski inimene ei võinud hästi teada, päästis ta. Parajasti enne jõuluid ilmuvad venelased öösel jällegi Lohusuu randa, viivad vangidena kaasa kohaliku kirikuõpetaja lese, ühe leitnandi ja palju talupoegi. Laiuse õpetaja põgeneb ühes perekonnaga Tartu, tuleb sealt jaanuarikuus tagasi, peab aga otsekohe jälle ära minema, sest venelased on Torma tunginud „põletamise ja hävitamisega“²⁾.

Vangiviidud talupojad tulevad aegamööda jälle kahe ja kolme kaupa Venemaalt tagasi, kus nendega mitte liiga halvasti ümber ei käidavat; noori vange kavatsevat venelased oma usku pöörda ja selles kasvatada. Ikkagi peavad elanikud elama ning vaevlema alalises hirmus ja ahastuses³⁾.

1703. a. sügisel talle osaks saanud hädast kirjutab ka Helme koguduse õpetaja: tema kaotanud vaenlase tule ja mõõga läbi terve oma varanduse ja väärtusliku raamatukogu, sest põgenedes olevat võimalik olnud päästa ainult paljas elu ühes sellega, „mis ma oma naise ja lastega ihu peal kannan“⁴⁾.

Veel tumedamate värvidega kujutab Kodavere kirikuõpetaja oma seisukorda⁵⁾: vaenlase hävitav tegevus on Kodavere kihelkonda „koledasti tabanud“, mõisad ja talupojad on täielikult paljaks tehtud (total ruiniert), kõik, mis õpetajal oli kogutud, on hävinud, pastoraat maha põletatud ja „täiesti tühjaks ja lagedaks“ tehtud; õpetaja ei ole ometi kogudust maha jätnud, vaid suurt puudust ja nälga kannatades kohal viibinud. „Õiguse maksu“, ei ole võimalik saada: mõisate valitsejad seletavad, et talupoegadel ei ole midagi anda, sest sellest, mis nad on saanud neil halbadel aastatel, kus lõikus kehv

1) Praost R. Broocmanni kiri kindralsuperintendent Bergiusele, kirjutatud Tallinnas 18. II. 1704, Livl. Öv. Ark. 43.

2) Ibid. ja kiri konsistoriumile 6. V. 1704, Livl, Öv. Ark. 41.

3) Kiri 18. II. 1704, vt. eespool.

4) Õp. E. Pegau kirjad kuningale 17. III. ja 1. IX. 1704. RRA. Skrifvelser till Kungl. Majst. i kyrkliga ärenden i Lifland.

5) Õp. I. Güntherhack'i kiri konsistoriumile 3. VI. 1704, Livl. Öv. Ark. 41.

olnud ja vaenlane palju ära võtnud ning hävitanud, pidanud nad mõisale maksma, mõisad aga edasi andma „kuninglikkudeks maksudeks“. Seejuures on talupojad oma naiste-lastega ise ka elada tahtnud. Õpetaja peab lõpmata viletsuses vaevlema ühes talupoja ütis suitsu ja auru sees. Uue maja ehitamine ei ole mitte mõeldav. Õpetaja tahaks aga läbi ajada, kuidas saab, kui konsistoorium korraldaks, et ta saaks oma ülespidamise. Pikalise sõja ja lisaks tulnud suure näljahäda läbi on kogudus ise nii vaeseks jäänud, et ei suuda kokku panna, mis tarvis armulaua leiva ja viina ostmiseks, ja õpetaja palub sellekski konsistooriumilt abi.

Üldse on kõigi kirikute ainealine seisukord kehv ja nende ülalpidamiseks suudavad kogudused vähe teha: talupojad ja härrased on liiga vaesed. Ka on vaenlane mõned kiriku kellad ära viinud ja tükkideks tagunud (in Stücken zerschlagen), kuna teised, alles olevad kellad on maa sisse maetud või vette lastud ja neid võimata on praegusel kindlusetul ajal välja tuua¹⁾).

13. (14)²⁾ juulil 1704 langes Tartu linn kuuenädalase piiramise järel venelaste kätte. Kuna venelased Rootsi vähemate väesalkade juhuslikest tülitamistest hoolimata jäid siia kindlasti peatuma, sündis linna ja maakonna seisukorras mitmeti põhjalik muudatus. Kirikuõpetajad on nähtavasti kõik (või pea kõik) põgenenud. Varsti tekkis küsimus, mis nad peavad peale hakkama ning kuidas jääb lugu kogudustega. Laiuse õpetaja asetäitja Reinerus Broocmann noorem (vanem suri suvistepüha nädalal 1704) on Tallinna põgenenud ja on valmis ajuti sõjaväe õpetajaks hakkama³⁾); Tartu linna õpetaja Andreas Willebrandt on samuti linnast lahkunud, sest ei ole tahtnud võõra käsu all seista ega ustavuse-jutlust (huldigungs-predigt) pidada, milleks teda katsuti sundida osalt heaga, osalt võimuga, kuna tema kaplan kui välismaalane on vaenlastega varsti sõbrustanud ja selleks (s. o. ustavuse-jutluseks) kohe valmis olnud. Õpetaja Willebrandt on isegi sellest vähesest, mis akkord-punktide põhjal lubatud kaasa võtta, ilma jäänud: osa on läbivaatamisel ära võetud, osa on viimaks „meie oma maatalupojad“ (unsere eigene Landesbauern) temalt ära röövitud⁴⁾).

Küsimus, kuidas jääb lugu kogudustega vaenlase kätte langenud

¹⁾ Praost R. Broocmanni kiri konsistooriumile ilma kuupäevata, kuid „prod. Pernau 4. V. 1704“, Livl. Öv. Ark. 43.

²⁾ Rootsi ajaarvamine, mis Liivimaal maksis, oli vanast (Juliaanuse) ajaarvamisest ilhe päeva võrra ees.

³⁾ Kiri konsistooriumile 2. VIII. 1704, Livl. Öv. Ark. 41.

⁴⁾ Kiri kuningale Riist 20. VIII. 1704. RRA. Skrifvelser till Kungl. Majst. etc.

maa-alal, areneb õige teravaks probleemiks, mille lahendamine tuleb päevakorrale varsti pärast Tartu langemist.

Otepää koguduse õpetaja Adrian Verginius pöördub konsistooriumi poole küsimisega ¹⁾, kas ta võib tagasi minna oma koguduse juurde, kes venelaste alla on jäänud. „Kuna vaenlane kogudustele seda armu on üles näidanud, et ta neile jätab nende usu ja südametunnistusevabaduse, kogudused ka jälle on koondunud (s. o. redust on välja tulnud) ja vajavad tarvilikku hinge eest hoolitsemist“, peab tema, õp. Verginius, oma kohuseks kogudust teenida „ajal, kus teda ähvardab kõigesuurem hingehäda ning kiusatus“. Tema ei taha mitte Rootsi kuningale truudust murda ega vaenlase poole üle minna, vaid ainult koguduse kasu nõuda ja oma kohust täita. Õp. Verginius teab, et tema vaade ja seisukoht mitte ei ole vastuvõetav kõigile ametivendadele, seepärast palub ta konsistooriumilt luba Otepäässe tagasi minemiseks.

Konsistoorium annab küsimuse kuningliku valitsuse otsustada terves ulatuses: Tartu kreisi 31 koguduses on ainult 6 kirikuõpetajat jäänud vaenlase kätte sattunud maa-alale ja olevat kuulu järgi ustavust tõotanud, enamik on põgenenud — Tallinna või Pärnu ning „vaesed, ilma selletagi väär- ja ebausule kalduvad talupojad“ on ilma tarvilikust hingehoolekandest. Seepärast palub konsistoorium kuninglikke nõunikke otsustada, millisel määral oleks võimalik kohustada vaimulikke, eriti Tartu maakonna omi, koguduste eest oma ameti seisukohast hoolitsema ja kuidas tuleks neil endid seejuures ülal pidada ²⁾ Erilist raskust sünnitab õpetajatele vanne, mis venelased nõuavad. Õpetaja, kes tahab oma koguduses edasi töötada, peab vandega tõotama, „Jumala ja tema püha evangeeliumi juures“, et ta tahab olla tsaar Peeter Aleksejevičile ustavaks alamaks; ja „kui ma mingit hädaohtlikku äraandmist tean, tahan seda truult avaldada. Kõige ei taha ma tsaarliku majesteedi vaenlase, Rootsi kuninga ja tema väe ülematega pidada mingit kirjavahetust, vaid alati jääda linna või maale, kus ma elan ning mitte kedagi omastest ära saata. Peaksin ma seda vannet mitte pidama ja midagi selle vastu tegema, mis mitte avalikuks ei tule ilmaliku ülemuse ees, siis karistagu mind Jumal ihu ja hinge poolest; peaks see aga avalikuks tulema, siis karistatagu mind ilma armuta kõige häbistavama surmaga. Sellele vande kirjutati ka oma käega alla. Nii tõesti kui Jumal mind aidaku ihu ja hinge poolest“ ³⁾.

¹⁾ Kiri Tallinnast 4. VIII. 1704, Livl. Öv. Ark. 41.

²⁾ Konsistooriumi kiri 16. VIII. 1704, Livl. Gen. Consist. II, RRA.

³⁾ Vande ärakiri sama kirja juures (prod. d. 3. Oct. 1704).

Asehaldaja Strömfeldt palub omalt poolt samuti kuninglikku nõukogu asja kohta otsuse anda, rõhutades, et kogudustel puudub Jumala sõna ning õpetajad on ise raskesse seisukorda sattunud. On tarvis selgust selle kohta, kas peavad õpetajad tagasi minema ja tsaarile vannet vanduma¹). Pikema aja järel, 1706. a. alul, tuleb kuninglikult nõukogult vastus²). Konsistoorium kaalugu asi hästi läbi ja astugu kirjalikult läbirääkimisse Vene komandandiga Tartus, et saavutada tarvilikku kindlustust kogudustesse saadetavaile või minevaile õpetajaile. Käskkirja konsistooriumile teatades leiab asehaldaja, et asja korraldamine olevat õige raske. Kuigi saadaks Tartu komandandilt soovivat kindlustust, tunduks ikkagi alalist umbusaldust nii ühelt kui teiselt poolt.

Seisukord muutus vahepeal rahulikuks ja Tartumaal ei olnud vaenlasest vähematki kuulda. Seepärast soovitas asehaldaja Strömfeldt konsistooriumile, ta andku Tartumaa koguduste õpetajatele käsk, et nad tagasi läheksid oma kogudustesse, eriti neisse, kus Rootsi väeosad annavad kindlat kaitset. Tagasi läinud, võiksid nad kogudustes kuulutada „tänapatenti“ Rootsi vägede hiljutiste võitude puhul Poolas ja Läänemeremail ja nõnda talupoegi julgustada ustavaks jääma³).

Konsistoorium pärib redus viibivailt kirikuõpetajailt, kas nad on valmis oma kogudustesse tagasi minema, kui venelased annavad tarviliku tagatise (Paroll). Sellele vastab Laiuse õpetaja, Reinerus Broocmann noorem⁴), et ta ei tunne ilmas suuremat rõõmu kui olla temale „usaldatud lammaste juures“, ei ole aga sugugi selgusel selle kohta, kui palju säärast tagatist võib uskuda: venelastel on Kreeka usk ja kõik nende lubadused on kõikuvad, sest on ju teada, et nende juures piinatakse inimesi lihtsa kahtluse pärast ja jäetakse igasugusest seaduse kaitsest ilma. Edasi on arusaadav, et „moskvalane“ igatüht, kes alistub tema võimule, olgu see mis tahes seisusest, nõuab truudusevannet. Tema, õp. Broocmann, ei ole kindel, kas tema südame-tunnistus lubaks teda töötada truudust, millele ta niisama vähe võiks südames jääda ustavaks kui Delila Simsonile, kuna tema on sündinud ja kasvanud ning siitsaadik ülespidamise saanud oma „kõige armulikuma ja kõige õiglasema“ kuninga all ja ametisse astudes temale truudust vandunud, millest teda ei või taganema sundida isegi surm. Ta ei ütle aga sellega mitte, et ta hädaõhu kartuses tahaks oma kogu-

¹) Kiri 6. VIII. 1704. Livl. Gen. Consist. II, RRA.

²) Asehaldaja M. v. Strohkirchi kiri konsist. 11. 1.1706; samuti G. Strömfeldti kiri konsistooriumile 18. I. 1706, mõlemad Livl. Öv. Ark. 15.

³) Kiri konsistooriumile 10. II. 1706, Livl. Öv. Ark. 15.

⁴) Kiri asehaldaja Strohkirch'ile 18. II. 1706, Livl. Öv. Ark. 15 (vt. ka Rootsi kindralkub. arh. XX. 19, E. V. Keskarh.).

dusest eemale jääda ja annab ennast seepärast täiesti oma ülemuse käsutada ning alistub selle korraldustele.

Samale järelepärimisele vastab Nõo koguduse õpetaja Laurentius Zwiste¹⁾, et temagi südamest heameelega läheks tagasi oma koguduse juurde, kuid tema kahtleb väga venelaste lubaduste juures, seda enam et tal on nende suhtes kogemusi; samuti nagu raske on uskuda venelasi, ei usalda venelasedki neid, kes nende võimu all elavad. Nõo koguduse seisukord ei olevat mitte kõige halvem, sest Kambja õpetaja Timmermann õiendavat ka Nõo koguduse asju, nagu Riias käinud Kambja talupojad seletanud. Mitmed õpetajad-põgenejad on valitsuse korraldusest kogudustesse tagasiminemise asjus väga huvitatud ja paluvad konsistooriumilt selle kohta ligemaid teateid²⁾.

Vaenlase käes oleval maal hakkabki Rootsi konsistoorium kirikute asja korraldama. Nii paneb Sangaste koguduse patron 1706. a. kevadel ette Venemaale vangi viidud õpetaja praost Rauscherti asemele, kelle tagasitulekust midagi ei ole teada, määrata usuteaduse üliõpilane Krüger, kes Tartust pärit ja Eesti keelt oskab. Asehaldaja on asjaga peri ja soovitab konsistooriumile eksamineerida mainitud üliõpilast ning seada ta Sangaste asetäitjaks õpetajaks³⁾.

Samuti esitab Torma koguduse patron Tolcks sama aasta sügisel⁴⁾ Torma koguduse õpetajaks Joh. Adam Weigeli; põhjenduses öeldakse, et õpetaja Schmalenbergi vaenlaste kätte langemisest saadik „vaesed talupojad“ Tormas on sattunud väga viletsasse seisukorda: kaua aega ei ole neile avalikku jumalateenistust peetud, lapsed on osalt ristimata, osalt juba surnud, armulauda ei ole enam pikema aja kestel jagatud, „vaesed haiged ja surijad jäävad ilma troostita ning peavad lõppema nagu loomad (Vieh)“. Kõik kihelkonna talupojad on teda kui patroni palunud muretseda neile hingekarjase. Kui konsistooriumi vastus viibib, pöördub patron uuesti konsistooriumi poole tungiva palvega⁵⁾, et viimane „südamesse võtaks nende vaeste inimeste õnnetut seisukorda“ ja lisab juurde: „ma võin tõendada, et ükski kogudus tervel Liivimaal ei ole nii maha jäetud kui see“.

1) Kiri asehaldaja Strohkirch'ile 6. II. 1706. Livl. Öv. Ark. 15.

2) Kirjad konsistooriumile 14. II. 1706 (7 õpetajat), 8. V. 1706 (Põltsamaa õp.). Livl. Öv. Ark. 42.

3) Ooberst Budberghi ja asehaldaja Strömfeldti kirjad 30. IV. ja 18. V. 1706, Livl. Öv. Ark. 15.

4) Kiri konsistooriumile 3. X. 1706. Livl. Öv. Ark. 42.

5) Kiri 16. XII. 1706, Livl. Öv. Ark. 42.

1706. a. soovitab asehaldaja Otepää õpetaja koha täita, järgmisel, 1707. a., Vastseliina ja Puhja õpetaja koha¹⁾).

Põgenejad kirikuõpetajad püüavad enesele ise leida äraelamise võimalust. Nii asub Rannu koguduse õpetaja 1707. a. Karksisse ühe talupoja juurde elama, ristib seal lapsi, laulatab abiellujaid. Kui endise Halliste koguduse õpetaja lesk nõuab „armuaastal“ endale kuuluva osa sissetulekuist, ei anta talle seda, vaid vastatakse: kes vaeva näeb, tahab ka tasu saada. Lesk palub seepärast konsistooriumi tema lese õiguse kätte saamist kindlustada²⁾).

Viimaks mainitagu, et sündmused Tartumaal ja Tartu langemine tekitas loomulikult kaugemalgi ärevust: kirikuõpetajad põgenevad linnadesse, jumalateenistuste pidamine jääb seisma, lapsed jäävad ristimata, nagu kirjutab asehaldaja Strömfeldt konsistooriumile 6. aug. 1704³⁾), paludes teha korraldus, et Tori, Vändra, Halliste, Paistu, Viljandi ja Tarvastu vaimulikud läheksid tagasi oma kogudustesse ning täidaksid oma kohuseid nii palju kui võimalik. Mõnes koguduses näib elu üldiselt endist viisi edasi minevat. Nii on Viljandi abikoguduses Kõpus 1705. a. kirikuehituse (või ümberehituse? Kirchen-Bau) tööd lõpetatud ning on tarvis ette võtta pühitsemine⁴⁾). Pärnumaa kogudused ajavad konsistooriumiga asju nagu rahuajal ning seisukord näib siin olevat võrdlemisi kindel. Muidugi ei puudu siingi sõjaaja raskused ja hädad. Mainiksin siin kohal näitena juhtu laialt praktiseeritavalt meeste püüdmise alalt. 1705. a. suvel võeti Audru kirikumõisa talupoja Põlluotsa Jaani sulane tööle minekul teel kinni ja viidi ära sõjaväkke paigutamiseks. Poisil õnnestus salaja püüdjate käest ära põgeneda. Viimased aga ei taha saagist ilma jääda ning nõuavad poissi tagasi. Kirikuõpetaja tõstab asehaldaja ees kaebust. Sellele antakse vastus, et mainitud sulast ei tohi enam kimbutada, sest kuninga käsu põhjal peab talupoja juures tõesti teenistuses olev sulane olema vaba igasugusest sõjateenistusse võtmisest. Kui püüdjail on nõudmisi mainitud sulase suhtes, siis peavad nad asja lahendama korralikul seaduslikul teel⁵⁾).

J. Kõpp.

1) G. Strömfeldti kirjad konsistooriumile 28. XI. 1706, 17. 18. I. 1707, Livl. Öv. Ark. 15.

2) A. Siebergi kiri konsistooriumile 22. II. 1707, Livl. Öv. Ark. 42.

3) Livl. Öv. Ark. 15.

4) Kiri konsistooriumile (allkiri selgusetu) 13. XI. 1705, Livl. Öv. Ark. 41.

5) G. Strömfeldti kiri 11. I. 1706, Livl. Öv. Ark. 42.

Antiik-aja ja nüüdisaja inimese karakteristikud erinevused¹⁾).

Antiik-aja ja nüüdisaja inimese karakteristikud erinevused — kuid kas leidub üldse sääraseid elualasid, mida antiik-aja inimene vaatleb teistsuguste silmadega, millistel ta tunneb ja aatleb teisiti kui meie? See on, arvan ma, niisugune küsimus, mis, ulatudes välja filoloogide huvidealast, väärib haritud, eriti ajaloost huvitatud isikute tähelepanu. Teadagi ei ole praegusel ajal, mil antiikseid elemente kõrgemas noorsoohariduses ilmselt igalpool piiratakse kas suuremal või vähemal määral, meie aja teadvuses elu antiik-ajas ja antiik-inimestega kaugeltki mitte niivõrra pinev kui meie isade ja vanaisade päevil. Pastor, kes jalutab oma pastoraadiaias edasi-tagasi Horaatsius käes, arst, kes kirjutab oma ülikoolis õppivale pojale ladinakeelseid kirje, advokaat, kes oma kohtuistungite vaheajal süveneb Homerosesse, — ennemini ei olnud sääraseid isikud haruldased, nüüdisajal on nad muutunud fantastilise romaanideilma peaaegu ebatõenäolisteks kujudeks. Teisest küljest näeme nüüdisaja inimesi vist küll suuremal määral kui ühelgi teisel ajajärgul vaevlevat kultuurivoolude kallal, juurdlevat suure- ja laiajooneliselt leitud sünteeside üle Idamaa ja Öhtumaa inimesest, amerikanismist; räägitakse gootika vaimust, antiiksusest ja ristiusust, kõigi nende küsimuste ümber tekkinud müha ja kohin ümbritseb nüüdisaja inimest, kehakakõitelised teosed nagu kuulus — või kas ma ei peaks ajaloolaste ees pigemini ütlema: kahtlase kuulsusega — Spengleri töö püüavad samuti kui õhukesed ajakirjade-artiklid rahuldada seda huvi, kõikjal pakuvad end autorid ja kõnemehed juhtideks läbi kõige selle kaootilise rüsina.

Spengler, vaimurikas ajaloo konstrueerija, hukkamise ennustaja, konstateerib küll teatava parallelismi orgaanilise kasvamise ja närbumise suhtes suurte kultuuride vahel, milliste hulgast ta ju antiiksust eriti kõrgesti hindab; kuid need kultuurid olevat siiski oma olemuselt, oma kultuurihingelt, niivõrra teineteisest erinevad, et tema arvates täiesti võimatuks osutub ühe kultuuri tõeline mõju teisele kultuurile. Meie ei võivat midagi näha antiikse inimese silmadega, sest viimase elutunne suhtuvat hoopis erilaadisel, meie omast täielikult lahkumineval kujul eri kultuurialadesse. Selle teesiga lõi Spengler õigupoolest kõigele sellele näkku, mis antiiksuse uurimine, niivõrra

¹⁾ Akadeemilise Ajaloo-Seltsi koosolekul peetud kõne.

kui ta tahtis oma tulemusi populariseerida, püüdis aastakümneil enne ilmasõda publikumile selgeks teha. See aeg, mis nii uhke oli oma saavutustele kultuuri ja tsivilisatsiooni alal, tegeles just meeeldi sellega, et antiik-ilmal läbistada modernide kujutelmadega ja seejuures eriti süveneda ennemini veidi hooletusse jäetud antiiksesse teadusse ja tehnikasse. Meile jutustati agarasti, et juba Platoonil olnud öölaua äratuskell, mis varahommikul vilistanud loengute alguse tundi, et hellenismi ajajärgul automaate omatud, mis näit. mõne rahatüki vastu ulatanud pühitsemisvett, et roomlased tunnud WC ja terrassulge ja et nad isegi mingisugust taime olevat suitsetanud, võib olla küll mitte Cicero ise, kuid igal juhul legionaarid riigipiiril, — ja tuhat teist samalaadilist asja. Küll on kõige uuem klassilise filoloogia suund, kui ma seda õieti oskan näha, jälle asunud uutele teedele, rõhutades vastukaaluks senisele distantsi-puudumisele aukartust raskesti käsitatava isiksuse vastu: ta ei tõlgi näiteks mitte enam nii, et mõned autorid lihtsalt arusaadavaks teha, vaid niiviisi, et sõna ideeline sisu leiaks kõigi oma kõrvalkujutelmadega võimalikult täpsa avalduse, olgugi et see sünniks tavalise selguse kulul. Nagu sellest näha, võib põhikäsituse (Grundauffassung) suhtes tõepoolest rääkida mingisugusest täiesti lepitamatu kujutelmade kaaosest, mis meile esitatakse vana ilma praegusele sarnanemise või mitte-sarnanemise kohta.

Olgu mulle lubatud enne otsemalt teemi juurde asumist alustada mingi pihtimisega. Antiiik-ajanimese hinge Spengleri kombel välja prepareerida, nii et tekiks üks ühine nimetaja lõpmatu suure nähtustehulga kohta, ühesilmalise Polüfeemose, Mükenei losside, Trooja kangelaste, Sappho luuletuste, Aristotelese loogika, kuninganna Berenike lokkide, Romuluse meeste poolt röövitud sabiinlannade, vana Cato, Oviidiuse armastusekunsti, ja ma ei tea, mille vast veel, — kõige selle aegade ja rahvaste määratu mitmekesisuse kohta: on ju siin tegemist vähemalt kahe aastatuhandega ja kahe peanäitleja, kreeklaste ja roomlaste, kõrval paljude teiste, enam või vähem tähtsate rahvastega, kelle kohta raske korruga ülevaadetki saada, — kõik selle hiigla materjalihulga ühte viia, selleks ei jatku mul küllaliselt julgust ega grandioosi ajaloolise sünteesi võimet. Ma tahan käesoleval korral pigemini niiviisi talitada, et ma ajast, mis on meile selle arvurikastes isikutes väga täpsalt tuttav, nimelt Rooma vabariigi lõpu ja keisririigi alguse ajast, katsun joonistada roomlase kohta tüübilise pildi, kusjuures vastavalt teemile tulevad teadlikult esile tõsta just meile võõrad ja raskesti arusaadavad jooned. Ma tõotan, et ma mitte midagi ei väida, mida ma ei võiks ühel või teisel teel tõestada, kuid vist küll kindlasti ei hakata minult nõudma, et ma igale lausele

otsekohe laseksin järgneda terve jõevoolu märkusi ja tõestusi. Meil kasutada olevas materjalis, kui mitmekesine see materjal muidu ka ei oleks, puuduvad siiski päris väikeste inimeste hääled: legionaari oma, kes võitleb riigi perifeerial, naisterahva oma, kes elab mõnes Itaalia maalinnakeses. Vaevalt võiks aga säärased dokumendid, nagu me neid omame näit. helleniseeritud Egiptusest, anda meile väikestest igapäeva-sündmustest kaugemale ulatuvate ja meie teemi jaoks tähtsate küsimuste kohta mingisuguseid lisandusi, ja seda mitte seepärast, nagu ei oleks väike mees tol ajal iseenesest omanud differentseeritud elutunnet — seda väita oleks sõgedus — vaid seepärast, et tema huuled millegi sellelaadilise avaldamiseks end üldse ei avanud ja et temas vist küll selleks soovegi ei tekkinud.

Antiik-aja inimene elab ühisuses (*Gemeinschaft*). Isegi Epikuur, kes targale ära keelab poliitikast osa võtta (nagu ka tema jumalad eemal hoiduvad igast vahelesegamisest maailma asjadesse), pakub temale aseainena selle eest entusiastlikku sõpruse-kultuuri kitsas ringis. Kuid säärane resigneeritud filosoofiline põgenemine *res publica* eest ei olnud asi, mis oleks võinud leida kajastust roomlase hinges. Kuivõrra teisiti tuleb hinnata seda meeleheidet, mis valdab parimaid vabariigi lõpuajal patu ja needusega koormatud ja kodanikkude verrega niisutatud kodumaa pinna vaatlemisel ja mis siis Augustuse printsipaadi poolt kindlustatud *pax Romana* maksvuselepääsu järel jälle õpib uskuma Rooma riigi ajaloolisse missiooni ja suurusse. Vergiilius, Aeneise, selle Rooma rahvuseepose, looja, luuletas veel noormehena selle messianistliku laulu, millest kristlus teatava õigusega hiljemini välja luges Lunastaja ennustuse (ecl. 4), Horaatsius, kes pärast hakkab luuletama Rooma oode, oli ühes oma esimestest luuletustest (epod. 16) päästmist näinud ainult veel väljarändamises utoopilisele õndsate saarele. Tuletagem siinkohal lühidalt meelde Rooma vabariigi vorme ja ideid, mis Augustus uue korra loomisel püüdis võimaluse järgi ettevaatlikult ja targu alal hoida.

Kuivõrra lõpmatult erineb selleaegne poliitiline elu meieaegsest! Ei ole ju ometi olemas mingisuguseid parteisid meie mõttes (puudub ju samuti valitud esindajaist koostuv parlament) ja oleks ometi lõpuks aeg neid sümpatiseerivaid või vaenulikke kujutelmi, mis meis tekivad sõna „demokraatia“ puhul, lakata üle kandmast isikuile, nagu Marius, ajaloolane Sallustius, suur Caesar, kel kõigil vähe tegemist meie moderni demokraatia mõtteilma ja ideoloogiaga. Kujutelgem, tarvitades armastatud antiikset pilti, et saatusejumalannad *Parcad* mõne äjasündinu hällil lõnga eietades laulavad saatuselaulu! Kuidas peaks see kõlama?

Kui ettevaatus vanemate valikus ka teistel aegadel ja teistes kohtades pole ülearune, siis on Rooma laste ja nende poliitilise saatuse kohta otse määrava tähtsusega maja, kus häll seisab. Roomlane paneb erakordselt palju rõhku vanades, poliitilise võimutsemisega harjunud perekondades kuhjunud poliitiliste kogemuste hulgale, pikkade generatsioonide kestvusel kokkukogutud riigimehelikkude oskuste kapitalile. Silmatorkavalt ja käegakatsutavalt astuvad need traditsiooni võimud nähtavale mõne tähtsa mehe matuserongis, kus surnut tema viimsel teekonnal saadavad statistide poolt kantud esivanemate kujud, — komme, mida kreeka ajaloolane Polüübios hämmastusega vaatles, imetelles selles avalduvat poliitilist mõtet, hoolimata sellest, et see komme võis kreeklasele mõnes suhtes barbaarsena tunduda. Nii valib ka rahvakoosolek kõrgeimasse ametisse üldiselt ainult selle nobiliteedi hulka kuuluvaid isikuid, kas patriitse või plebeisid, see ei tule enam ajal, millest praegu jutt, mingi eraldava joonena arvesse. Ainult kahtlevalt ja viivitades otsustatakse lasta konsulivõimu juurde ka teise seisuse liikmeid, selle seisuse, mis kannab vanamoeliselt kõlavat nime „rütüülid“, tõeliselt aga endasse mahutab suurkaubitsejate ja kõrgema finantsi kihid. Teised kihitised ei tule juba iseenesest mitte arvesse, sest kõrgemaise ametitesse pääsemise paratamatuks eeltingimuseks on aineiline iseseisvus, mis neil kihtidel puudub. Elukäigu üksikasjad arenevad vastavalt neile jõudude-vahekordadele, nagu need aegade jooksul kujunenud perekondade — *Cornelii, Aemilii, Valerii, Fabii, Julii* j. t. — vahel sõpruse, vaenu, kadeduse ja vastastikkuse teineteise toetamise alusel. Noormees peab teatavas kindlaksmääratud järjekorras kogemused omandama rahanduse alal, riigipeakassa või sõjaväe juures, või provintside valitsemise alal, edasi peab ta tutvuma politseivalitsusega, niivõrra kui see kokku puutub turuhindadega, teede ehitamisega, avalikkude lõbustustega ja selletaoliste asjadega, selle järel tuleb tal tegemist teha õiguseleidmisega, mis on teravasti eraldatud praktilisest õigusemõistmisest, ja siis lõpuks seisab ta kõrgema astme, konsulaadi, ees. Ta ei ole ametnik meie mõttes selle ühe aasta kaupa kestva ametitegevuse ajal, mille eest ta küll igal juhul kannab poliitilist vastutust: tehnilise iseloomuga töö on tasuta, oma ametialal vilunud pärisametnikkude kättes, kes mitte küll teoreetiliselt — sest ülemus võib neid ametist lasta ja ametisse võtta — aga siiski tegelikult terve eluaeg või nii kaua, kui nad seda vajavad ainelistel põhjustel, jäävad oma kohale. See *cursus honorum* aga ei ole tasuta, vaid, just vastupidi, nõuab määratu suuri rahalisi ohvreid, mis isegi kapitalilt jõuka, hästikorraldatud majapidamise peavad viima rahandusliku kokkuvarisemise äärele. Oman-

datud poliitilised kogemused ei lähe riigile kaduma, sest Rooma senat täiendub põhimõtteliselt juurdevooluga ametist lahkuvate ametnikkude ringkonnist.

Olles heitnud pilgu Rooma poliitilistele oludele, pöördugem nüüd tagasi Rooma noore ilmakodaniku juurde. Umbes sel ajal, mil meilgi kooliiga algab, leiame me vanemaid pead murdvat küsimuse üle: kas eraõpetus või avalik kool? Küll pole olemas ei haridusministrit ega haridusministeeriumi, ei ühtki kooliseadust; kuid ometi kuulenie hoolimata haridusesunduse täielikust puudumisest kirjaoskamatuid alles hilisemal keiserriigi ajal ja ka siis ainult seda barbaaride kohta, kes kuidagiviisi olid sisse tunginud Rooma asutistesse. Mõnes klassis õppimise kasuks räägib kõige pealt kaalutlus, et noor mees varakult peab õppima sõnas ja teos ümbritseva ilmaga arvestama; selle juurde tuleb asjaolu, et Rooma kasvatamisprogrammi järgi nii kui nii, ja just eriti kõrgema hariduse korral, jäetakse õieti palju ruumi puhasisiklikule mõjutusele nelja silma all. Alatakse loomulikult lugemise, kirjutamise ja arvutamisega. Laps õpib lugema puust või elevantiluuist kirjatähtede abil, kirjutama ettekirjutatud rida järgi tehes; arvutamistundi murdude ja protsentide arvutamisega kirjeldab meile Horaatsius, tõi küll, iseloomulikul kombel ilma ühegi sümpaatiata selle aine vastu, mille utilitarism talle näib roomlast takistavat saada oma maitsehariduselt ühevääriliseks kreeklasega (*Ars poetica*, 323 sqq.).

Teise kursusega *grammaticus*'e juures kerkivad üles hoopis uued küsimused, sest sõnaliste ja asjaliste seletustega varustatud lektüür peab otsekohe silmas nii Kreeka kui ka Rooma kirjanduse teoseid. Roomlane on kahtlemata kaht keelt mõistev indiviiduum, mitte ainult selles mõttes, et isegi ilma hariduseta isikud tarvitavad otse igapäise elu asjade kohta mitmeid sadasid Kreeka laensõnu ja et igaüks omab võimalusi kodus orjadelt ja vabakslastuult ja samuti ilmalinna tänavail lakkamatult kuulda Kreeka keelt, vaid kõige pealt selles mõttes, et haritud inimene, kuivõrra ta ka kirjanduslikes väljendustes rõhku ei pannud Ladina sõnade valiku piinlikule puhtusele, teisest küljest siiski intiimses kirjakeses, nagu Augustus, või pikemaski kirjas, nagu Cicero, laskis väga sageli sisse lipsata Kreeka sõnu ja kõneõisi, mis talle parajasti suhu tulid. Eriti maksab see aga igapäise jutuskelu kohta, mille juures, nagu meile ikka uuesti näitavad juhuslikult traditsioonis fikseeritud stseenid, Kreeka ja Ladina ütelsused teineteisega lakkamatult segunevad.

Tähtsam aga kui kahe keele tarvitamine on selle taga seisev kaksik-kultuuri probleem. Roomlased on esimene kultuurirahvas, kes

võttis endale ja teostas ülesande võõra traditsiooni koorma ümber moondata energiaks ja elujõuks. Me võime selle nähtuse arenemistaape instruktiivse selgusega näha: kõige pealt Kreeka kirjanduse naiivne omandamine tõlgete kaudu, aeg, mil Rooma aristokraatia ise kirjutas oma enda ajalugu Kreeka, s. t. ilmakeeles; siis võõra mõju vastu sihitud rahvuslik opositsioon, esindatud säärase meeste kaudu nagu vanem Cato, kes emakeelele kindlustasid tema õigused ja ehtsaid Itaalia-Rooma elemente üles otsisid seal, kus neid leidis puhtamal kujul kui ilmalinnas, nimelt Itaalia provintsi väikseis linnades; lõpuks mõlema kultuuri lepitamine *humanitas*'e uues eluideaalis, millele teed rajas Scipio noorema Kreeka-Rooma ring ja mida järgnevad generatsioonid edasi arendasid ilma märgatava sisemise pingutuseta. Ainult üht selle nähtuse külge iseloomustab Horaatsiuse sageli tsiteeritud lause: *Graecia capta ferum victorem cepit*, s. t. poliitiliselt võidetud riik surus vaimsel alal võitja oma võimu alla. Rooma riik oma saladusliku vägevusega muutus aga ise Kreeka ajaloolastele ja filosoofidele probleemiks. Rooma kirjandus pidi samuti kui veidi teisel kujul kõik modernid kirjandused loobuma oma vormide absoluutse algupärasuse esidusest. Kes tahab temast aru saada, peab endale iga erijuhul selgeks tegema, kuidas loodi uus elu ideede ja vormide ülevõetud tagavara abil. Näit. ei seisa *Aeneis*'e tähtsus mitte Homerose ilmses järelaimamises, ka mitte mõne hellenistliku eepose järelloomises selle sentimentaal-modernide kujudega, kes oma armastuse-avantüüridega ja oma võimega, Erost tunda ja seda formuleerida, astuvad vana kangelas-eepose täiesti teistsuguse ilmega raami; vaid teose tähtsust tuleb esijoones näha selles, et kõik need juhtumused ja isikud näivad juba saatuse poolt määratud olevat Rooma riigi ettevalmistusena, millise riigi ilmaajaloolise tähtsuse kohta Aeneas allilmas saab oma isa suust vastava vaimi (*Aeneis* VI, 847 sqq.).

On küll tõsi, et Cicero ütleb Varrole (*Acad. post.* I. 9.): „Meid, kes me oma linnas ümber eksime nagu kaugelt tulnud võõrad, on sinu tööd teataval määral jälle koju tagasi toonud, nii et me kord lõpuks võisime aru saada, kes ja kus me olime“. Teadagi manitseb Cicero oma kaasmaalasi võimalikult kõigil vaimualadel Kreeka õpetajatega võistelda, kuid temas tekivad ometi täiesti sarnased kodumaise ühtekuuluvuse tunded Ateeni pühade kohtade juures, kus suured filosoofid olid õpetanud ja mis ta leidis Sulla vastu peetud võitluste läbi põhjustatud kurva hävituse seisundis. Kui füüsik Einstein oma eessõnas Dielsi poolt toimetatud Lukreetsiuse sügavamõttelise didaktilise poemi väljaandele ja tõlkele rõhutab seda õilset ja suursugust austust, mida Rooma luuletaja selles avaldab

oma õpetaja Epikuurose, kui võõraste rahvasse kuuluva isiku, vastu, siis tohiks sel puhul kahelda, kas Rooma lugeja üldse võis tunda midagi sellelaadilist, sest kõnesoleval ajal puudub roomlastel kreeklaste kohta see rahvuslik pinevus, mis oleks üldse võimaldanud säärate tunnete tekkimise.

Grammaticus'e koolist võtavad nii poisid kui tütarlapsed samuti kaasa võime väiksel viisil luuletusi septseda Ladiina keeles, mis nüüd ilma vaevata paindub vähemalt traditsiooniliseks vormeks ja ütetusteks. Caesarist ja tema tapjast Brutusest ütleb vaimukas Tacitus, et neil olnud oma poeetiliste produktidega enam õnne kui Cicerol, sest need olevat avalikkusele vähemal määral tuttavaks saanud kui edeva konsulaari omad. Peaaegu kõik keisrid, Augustusest kuni Hadrianuseni, kirjutasid luuletusi; seda tegid ka poolilma daamid mitte vähem kui kõrgesse seltskonda kuuluvad daamid. Viimast rühma esindab meile oma üllatavalt täiuslikes luuletusis keegi Sulpicia, Mesala õetütar, kes põlvnes ühest kuulsast juristide perekonnast.

Retoorikaga jõuame me mitte ainult selle aja roomlase, vaid ka antiikse ilma ühe suure osa õieti iseloomuliku haridusevara juurde. Juba oma seisuselt ja sissetulekuilt ületavad selle kolmanda kursuse õpetajad kaugelt oma seni iseloomustatud kolleegasid, kes sageli olid vaesed mehikesed ja mitte vähem sunnitud põlnud kaebama vanemate hooletuse üle õieti mõõduka õpetamistasu õiendamisel kui nendesamade vanemate auahnete kujutluste üle oma laste suhtes. Roomlase kasvatus on säärasel mõõdul, mis meile peaaegu arusaamatu näib olevat, puhasformaalne. Kui suurt osa tehnika (mõelgem roomlaste teedeehitamisele, sildadele, veejuhestikkudele, avalikele ehitistele) ka ei mänginud üldsuse elus, kuid noorsoo õpetamises kasutati seda ja samuti ka loodusteadust väga vähe. Astronoomiast kuuleb õpilane ainult niipalju, et aru saada luuletajaist, kes küll selles suhtes väga kalduvad üksikasjusse. Veel võõrastavamana tundub meile see, et isegi ajalugu, nii kodumaa kui ka teiste rahvaste oma, leiab kasutamist ainult retooriliste harjutuste esemena. Kui me tahame õieti mõista sõna „retoorika“, siis peame teadagi käsitama seda selle täies antiikses mõttes. Siin ei ole mitte esijoones tegu ettevalmistusega avalikuks ülesastumiseks kõnelejana, nagu näit. see ikka on äratanud Inglise kasvatajate tähelepanu. Samuti ei tule siin mitte mõista õpetust kõigi keele stilistiliste võimaluste või dispositiooni kunstvõtete, näit. selle üle, milliste abinõudega tuleb äratada sissejuhatuses kuulaja huvi teemi ja kõneleja vastu. Neid formaal-stilistilisi asju on Romaani rahvad ikka erilise armastusega kultiveerinud. Meie mõtleme siinkohal pigemini retoorika peaosaks selle sõna an-

tiikses mõttes — aine leidmist (*inventio*), s. t. materjali läbimõtlemist selles peituvate kuulaja veenmiseks soodsate või ebasoodsate elementide järgi. Siin saab õpilane reetorit üksikasjadeni väljaarendatud, praktilisel psühholoogial tugivas süstemaatikas määratu suure tagavara tüübilisi tõestamisvorme ja samal ajal instrueeritakse teda, kuidas seda alati teatava konkreetse teemi puhul liikvele panna. Kui ta tahab oma kõnega kedagi milleski veenda, siis peab ta ülesseatud eesmärgi kujutama kasulikuna, austamisväärse, ilusana, kergena jne.; tahab ta mingisugust kavatsust ära laita, siis tuleb tal toimida vastupidiselt. Need mõtlemise harjumused mõjutavad loomulikult väga tugevasti ka siis, kui ta joonestab mõne poeetilise figuuri, mis näit. peab truudusetut armsamat manitsevate sõnade kaudu kinni hoidma. Ma ei saa siinkohal pikemalt läbi harutada kõiki retoorika õpingute juures esinevaid ja suurest pedagoogilisest peenusest tunnistavaid harjutusi. Nagu see meieaegseiski lugemikes veel sünnib, jõutakse valmilt saagani ja ajaloolise jutustuseni, siis mõne maakoha või looduse eseme kirjeldamiseni ja lõpuks mõne moraalireegli harutamiseni. Kriitika-meelt hakatakse varakult äratama, sest õpilane peab teatavast saagamaterjalist vahelduvalt välja otsima tõenäolise ja ebatõenäolise, vastavalt tegevuse iseloomule ja teotsevate isikute toimingute järjekindlusele.

Reetorikas esineb meile see antiikse aatlemise ala, mil kõige selgemini ilmnevad selle erinevused nüüdisaja ilmast. Nüüdisaja inimene usub, et ta võib vormi, nagu mõnd rõivast, sisult maha võtta. On isegi inimesi olemas, kes ilusas vormis näevad puuduva teadusliku tõsisuse kahtlast tunnismärki. Neile on öökull, kes lendab ainult ebamäärases pimeduses, Minerva lind. Antiikaja inimene tunneb vahet sisu ja vormi vahel ainult selles mõttes, et ta mõistab sisu all umbse materjaalse ilma juba aatlemisvormide abil liigendatud kaaost.

Nüüdisaja inimesele tunduks olevat tõelise tunde puudusena, kui matusekõneleja või mõne kaastunde avaldamise kirja kirjutaja liiguks kindlate vormide, nõndanimetatud üldkohtade raamis. Cicero seevastu otsib oma armastatud tütre Tullia kaotuse puhul harilikud klassilised lohutuse argumentatsioonid üles. Küll on antiikaja suured mehed aru saanud retoorika hädaohtudest. Platoon ja Augustinus, mõlemad reetorid selle sõna kõrgeimas mõttes, võitlesid selle vastu: esimene seepärast, et retoorika olevat takistuseks tõe leidmisel, teine seepärast, et see tungivat inimese ja Jumala vahekordade vahele. Nüüdisaja inimesele aga, kellele retoorika üldiselt tõepoolest enam ei moodusta mingisugust hädaohtu, tuleb just vastupidi, täiel määral tunnustades selle hädaohtlikkust antiikse aatlemise kohta, rõhutada, et otse peamiselt just retoorika kaudu on tingitud formaalse hariduse kõrge tasapind

ja see niivõrra õnnelik värskelt liikuv huvi vaimsete varade vastu, millist mõlemat me imetlema enamal jaol antiik-aja ajajärkudel.

See antiikse elu retooriline element moodustab meile, hoopis teisiti mõtlevalle ja tundvaile inimesile, määratu suure arusaamise ja sissetundmise raskuse. Horaatsiuse retoriseerivat lüürikat ei jaksa kunagi õieti hinnata mõni, kes sellele läheneb rahvalaulu või Goethe lüürika kriteeriumidega. Antiik-aja kirjanduse paljudele aladele esitame me ajalooliselt eksliku küsimuse: „Kas on autor oma väiteid võtnud sõnasõnalise tõsidusega või mitte?“ Olgu selle kohta näide toodud hoopis teisest ajast: „Kas me peame sofist Gorgiase teost olemisest, mis ei eksisteeri, mis, kui ta eksisteeriks, ei oleks tunnetatav, ja mis juhul, kui oletada võimalust selle tunnetamiseks, ei laseks end formuleerida sõnades, kas me peame seda teost vaatlema kui teatavat filosoofilist doktriini või pigemini ainult kui retoorilist mänglemist?“

Neile retoorika-õpinguile, mis inimest aitavad kujundada tema sisimas minas, järgneb vabalt valitava isikliku läbikäimise aeg, mil noor roomlane sidemeid sõlmib juristide ja poliitikutega, säärastega, kel on *auctoritas*. See Rooma aatlemisele äärmiselt tähtis mõiste tähendab vabatahtlikku alistumist isklikult austamisväärsele, tegelikult kompetentsele isikule, kelle volitused pole vormiliselt kindlaks määratud ega üksikasjaliselt piiritletud. Seda vaba isklikku läbikäimist sõpruse ja õpetamise alusel katkestab nende juures, kes silmas peavad kõrgemaid riiklikke ameteid, lühemaks ajaks enamasti sõjateenistus, mis muidu neil ajul palgaliste sõjavägede põhimõtte maksvuselepääsu järel enam ei olnud sunduslik. Ja ärgu lastagu seda kunagi silmast: see oli ilm, kus puudusid eksamid ning programmid, milliste läbivõtmist mingisugusel ajamomendil oleks pidanud tõestama. See oli esijoones aeg, mil vaimsed huvid mitte polnud niisugusel, meie ajal niivõrra piinlikult mõjuval kujul seotud kutselise ettevalmistuse ja tegevusega. On ju suhtumine kutsesse ja kutsetegevuse hindamine antiikses elus hoopis teistsugune kui meie juures. Viiks liiga kaugele, kui me siinkohal hakkaksime jagama valgust ja varju sellel alal. Ainult niipalju olgu öeldud, et hoolitsemine kultuurvarade eest antiikajal toimub niivõrra kütkestaval ja vabal kujul seetõttu, et seda ei sega need teised mõjud, mis meid teevad kultuuriinimesteks ainult veel kõrvaltegevuses, peasjus aga meid moondavad meie elukutse orjaks.

Seejuures ilmnevad kaks asjaolu. Kõige pealt selle kultuuri aristokraatlik ilme. See ei maksa küll teatava üksiku isiku põlvnemise kohta: Horaatsius ja Vergiilius põlvnesid kehvadest oludest. Isik, kes ladinakeelse kooligrammatika järjestas selle olulisis osis niiviisi, nagu seda nüüd õpetatakse, oli ori, Remmius Palaemon, kes

oma isandat õpinguile saates omandas kõrgema hariduse. Ja sääraseid võimalusi on ka, nagu selle kohta säilinud teated kõnelevad, teistelgi juhtudel kasutatud. Pigemini on aga aristokraatlik element selle kultuuri olemuses ja mõttes.

Teiseks näeme, et ka kõrgemad kultuurialad, filosoofia ja religioon, on nihutatud retoorika valgusse. Th. Zielinski on oma kaunis raamatus „Cicero im Wandel der Jahrhunderte“ juhtinud tähelepanu sellele, kuivõrra viljakaks on just eriti Cicero filosoofilise aatlemise laad saanud järeilma suhtes. Sest siin ei rõhutatud ega esindatud mitte üht teatavat õpetust, teisi kõiki järsult tagasi lükates, vaid siin harutati vabas dialoogi-vormis väga mitmesuguste mõtlevate isikute osavõtul *pro* ja *contra* jumaluse olemust, võimalust jumalate tahet teada saada oraakli, mitmesuguste märkide, unenägude j. m. abil, filosoofia enda õigustust ja tähendust jne. niisugusel viisil, et tähtsam näis olevat äratada huve; kui et lugejat uskuma panna teatava vaate õigusse. Mis maksab järeilma kohta, see maksab loomulikult vähemalt samasugusel määral ka kaasilma kohta. Oli ju Kreeka filosoofial ajal, mil laiemad ringid Roomas hakkasid sellega tegelema, peamiselt retooriline ilme, uuris ta ju ise juba esijoones ühe ja sellesama asja kohta üldse võimalikkude otsustuste *pro'd* ja *contra't*, olles skeptiliselt või eklektiliselt ära pühkinud kõik filosoofiliste koolide vastolud.

Mis puutub suhtumisse religiooni, siis võime siin selle eseme suure keerulisuse ja mitmekujulisuse tõttu esile tõsta ainult mõned üldise tähtsusega olulised vaatekohad. Haritud isik vabariigi lõpu ajajärgul uskus ühes noorema Stoaga religioonil kolm vormi olevat: esiteks luuletajate mütoloogilised väljamõeldised, teiseks *sacra'de*, jumalateenistuse kultuuri, ilm, kolmandaks tõestuste ja uurimiste teel saadud filosoofide religioon. Siin torkab kõige pealt silma igasuguste dogmaatiliste siduvuste täielik puudumine. Sest ükski inimene ei uskunud, s. t. ei võtnud tõelistena, neid osalt naeruväärseid, osalt vastikuid muinasjutte isa Zeusist ja teistest olümplastest, nagu neid Kreeka luuletajad olid levitanud ja nagu nad täitsa võõra taimena poeetilise järeilaimamise teel olid Rooma ümber istutatud. Seejuures jääb küll tähelepanuväärseks, et ühe ja sellesama nimega Juppiter võidi selle järel, kui Kreeka ja Rooma kujutelmad jumalaist oli teineteisega lepitatud ja teineteisele kohandatud, nimetada Kreeka avantüüride frivoolset kangelast ja samal ajal ka seda jumalat, kelle riigitempel asus Kapitooriumil. Sest avaliku ja era kultuse ilma võeti igatahes hoopis teistsugusel määral tõsiselt. „Ma olen ikka kaitsnud meie esivanemate kultuse-kombeid ja saan seda ikka tegema. Seda tõsist, isadelt pärandatud usku ei kõiguta minus ühegi inimese kõned, olgu haritud, olgu

harimatu isiku omad. Neis asjus on Coruncanius, Scipio, Scaevola minu juhtideks, mitte Zenon, Cleanthes ja Chrysippos. Filosoofilt pärin ma järgi tema usu põhjendusi, oma esivanemaid usun ma ka ilma põhjendusteta“ (Cicero, De natura deorum III 5 sqq.). Sellel kultuse alal tekkisid siis ka muidu läbi ja läbi sallivas Rooma ilmas juhud ristiusu vastu võitlemiseks. Et Rooma avaliku kultuse keskpunktis seisab ohver, siis on ilma mingi reguleerimiseta jäetud iga kultusest osavõtja isiklikuks asjaks seda toimingut saata oma meeleolude ja palvetega. Siin paistab kergesti silma analoogia Rooma-katoliku kiriku piduliku liturgiaga. Mõne kirjaseletamise või mõne mõttesuunil ülesehitatud jutluse oleks antiik-aja inimene seevastu kindlasti eemaldanud kolmandale, nimelt filosoofilise religiooni alale. Ta oleks sellele kindlasti retooriliselt reageerinud ja vaimulikule ette kannud vastupidised seisukohad. Vist võib Rooma usutunde kindlat tuumikut näha teene ja vastuteene (*do ut des*) reguleeritud vahekorra kujutelmas: alustades kõige pealt talupoeglik-primitiivsete kujutelmadega sobis Rooma usund hästi roomlaste juriidilise mõtlemisega ja oli võimeline ka sääraseiks peenenemiseks, nagu me seda leiame Propertsiusel esineva Cornelia juures, kes (IV.11) allilma kohtunikele uhkelt ja igast patuteadvusest kaugel olles aru annab oma laitmatu elu üle ja lõpuks nõuab oma õndsate esivanemate keskel koha, mida ta väärrib.

Meie võiksime nüüd läbi rännata n. n. eramuististe laia ala, et ka siin igal sammul leida suuri erinevusi väliseis elutingimuses. Keegi Leipzigi gümnaasiumi-direktor ülistas kord kaua aega tagasi ühes humoristlikus lauakõnes Rooma meeste rõivastuse paremusi, mis nende kandjat ei vaevanud säriginööpidega, mis ikka kõige ebakohasemal ajal veerlevad kas voodi alla või mõnesse kaugemasse toanurka. Kui õige see ka ei oleks, siiski ei tihkaks ma puhtast südamest selle ülistusega ühineda, arvestades asjaolu, et tooga selgapanemine kõige selle hästi siledaks triigitud voltidega polnud kaugeltki kerge ülesanne, nii et seda sageli tuli toimetada mõne orja abil ja et isegi esinesid kohtulikud kaebused rahvarüüsinas voltide segiajamise üle. Edasi võiksime ka seda meelde tuletada, et roomlane söögiajal lamab, mitte aga ei istu, et söömise juures niipalju laua alla kukub, et vaesed tõepoolest võivad end elatada neist raasukestest, mis kukuvad rikaste laualt. Ainult majaproua istub laua juures, kui ta, erinevalt Kreeka viisakusmõisteist, osa võtab pidusöömingust. Üldiselt aga omab meestevaheline läbikäimine ja sõprus vaimses elus ja seltskondlikus läbikäimises lõpmatult palju enam tähtsust kui meie ajal. Meie usu-me otse nägevat neid inimesi, kuidas nad siis, samuti kui veel praeguselgi ajal lõunapoolseil mail, palju enam elavad vaba taeva all, kui

põhjamaalased, kuid küll ka päikse ja vihma eest meeleldi otsivad peljupaika varjurikkais sammaskäikudes. Tuntakse ju siis ka päikse-, mitte aga vihmavarju, ja kübarat kantakse ainult reisil. Ja kuipalju on need inimesed reisinud! Me ei tohi hoolimata kiirrongist ja aero-plaanist ometi unustada, et me kõik palju enam paigal elame kui Kristuse sündimise ajal roomlased, keda me kõiki leiame alalises liikumises kas kõrgemate või madalamate ametniku-ülesannete täit-misel, ärilistel motiividel, õppimise otstarbel või lõpuks turisti uudis-himust aetud või lõbu otsides — Herkulese sammaste vahel Hispaanias, Gallia ja Germaania vahelisel Reinil, Kreekamaal, Väike-Aasias ja parthlaste piiril, Egiptuses ja Põhja-Aafrikas.

Nagu kõrgemast soost reisija teel magab suures, mugavas reisi-vankris või mõne võõrastestõbraliku eraisiku juures või jälle riigi-ametnikuna majades, millistel lasub riiklik majutamiskohustus, ja võimalikult hoidub võõrastemajast, nii tuleb ka Roomas kõrts ainult lihtrahva jaoks arvesse. Kui mõni luuletaja juhtub sinna eksima, siis äratub ta pilkavat tähelepanu. Alles Augustuse ajast alates on olemas avalikke raamatukogusid, mis raidkujudega ilustatud ja sageli templites asuvad. Kui siin võime leida analoogiat meie ülikooli-raamatukoguga vanades, auväärsetes Doomivaremeis, siis peame seda sarnasust veel edasi arendama ka *silentium*'i piinliku küsimuse suhtes. Oli ju antiik-aja inimene harjunud kas valjusti või poolvaljusti lugema. Kui juurde arvata pealegi lõunamaalise elavuse, siis võib hoolimata kõigest meie ülikooli lugemisruum sellega võrrelduna tunduda sügava vaikuse kohana. Era raamatukogusid omas selle vastu juba ammu suures ulatuses ja kõigis oma mõisus iga õilis roomlane, kes nende korras-hoidmiseks pani ametisse suurel arvul orje ja vabakslastuid. Raamat maksis meie aja hindadesse ümberarvatult umbes samapalju kui nüüdki, luuletuste köide järjelikult umbes viissada kuni tuhat Eesti marka, milline summa moodustas kehvemaile suure väärtuse, sest otsesed elutarbed olid neil ajal rahuldatavad väga väikeste kulude abil. Nii sünnitas mõneski koolis raamatute muretsemine õpetajale raskusi, samuti kui nüüdisajal nii mõnelegi ülikooli õppejõule. Selieist aidati end antiik-ajal üle aegarööviva dikteerimisega või jälle kasutati kooliraamatuina katkiseid ja määratud eksemplare, mis olid juba läbi käinud kes teab mitmest käest ja mitmest Rooma riigi kohast.

Ma olen püüdnud, silmas pidades mõningaid väheseid väljalõi-keid antiiksest elust, näidata, et ometi mitte kohane pole läheneda antiik-ajale selle tundega, et seal võiksime kõikjal ees leida nüüdis-aegsele sarnanevat elu ja praeguseid vaateid. Kuid ma loodan, et kõige eelõeldu põhjal ometi ei hakata ekslikult järeldama, nagu peaksin

ma antiikse ja nüüdisaja aatlemise vahel valitsevate suurte, kahtlemata olemasolevate erinevuste tõttu antiiksuse tundmaõppi laiemaile kihtidele väärtusetuks. Minu vaade on selles suhtes otse vastupidine: nagu hea sõpruse juures vaadete täielik ühtelangemine pole ei soovitatav ega tarvilik, nagu teistegi usaldusevahekordade juures generatsioonide vahe sageli võimatuks teeb teineteist lõpuni mõista, ilma et ta nende vahekordade tähtsust suudaks vähendada, nii tugib antiiksuse kasvatav jõud just asjaolul, et ta meile avab teatava ilma, kes teadagi elu röömu ja valu üksiku isiku ja ühiskonna vahekorra probleemi olulisis osis nii tundis nagu meiegi, kuid siiski üksikasjus sageli käis meie omadest põhjalikult erinevaid radu.

Kirjandus:

Sääraseid vaatlusi nagu käesolev tuleb, kui me mitte liiga suurte ajajärkude vahede tõttu ei taha tühja jooksta, korraldada ikka ainult ühe teatava piiratud ajajärgu kohta. Allikad pakuvad meile loomulikult ainult kaudseid teateid käesolevas kõne all olnud küsimuste kohta, sest keegi ei anna endastmõistetavat edasi ja paljud meile tähtsad asjaolud ei mänginud üldse teadvuses mingisugust osa. On vaja suurimat ettevaatust, mida aga kaugeltki alati ei ole silmas peetud, satiirikute ja epigrammatikute juures leiduvate andmete kasutamisel. Kes tihkaks praegusel ajal Eesti rahvastiku elu ja vaateid kujutada näit. sääraste pilkelehtede põhjal nagu „Kratt“ ja „Sädemed“? Pilke riik on seotud teatavate eriliste tingimustega, tema teated üllatavad ja hämmastavad sihilikult. Oleks psühholoogiline viga seda, kuigi mõnede reservatsioonidega, kasutada teatava tüübilise pildi loomiseks, kuigi see ilm oma eeldustes on seotud reaalsete sündmuste, tendentside ja helevuste ilmaga. Lugeja võib siin kohal võrdlusteks kasutatud materjalist mõndagi üksikasja ligemalt leida järgmisis, oma ilmelt ja ülesandeilt küll teineteisest väga erinevais tõis: Diels, Antike Technik, 3. Aufl. 1924; Heinze, Von den Ursachen der Grösse Roms, 2. Aufl. 1925; Lamer, Römische Kultur im Bilde, 4. Aufl. 1922 (Sammlung „Wissenschaft und Bildung“, nr. 81); Birt, Zur Kulturgeschichte Roms, 1909 (Wissenschaft und Bildung, nr. 53); Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, 9. Aufl. besorgt von Wissowa, 4 Bände, 1919—1921; Blümner, Die römischen Privataltertümer, 1911.

W. Süss.

Nõukogude-Venes ilmunud kirjandus Eesti ajaloo alal.

Eesti rahvas, nii väike kui ta oma arvult juba iseenesest ei ole, on viimase aastakümne jooksul veelgi kaotanud enda kultuuri-ühtivusest tunduva osa, mis on jäänud Nõukogude-Vene piiri taha. Tõsi küll: juba aastat seitsekümmend tagasi hakkas meie rahvaliikmeid kitsalt kodumaalt laiali valguma mitme ilmakaare poole, kõige enam itta, laiale (Sarmatia) legendikule. Kuid senikaua, kui me kuulusime ühiselt Vene suurriigi klaaskupli alla, ei tundunud see üksikute osade eemaldumine metropolist veel liiga raske verekaotusena. Meie „diaspora“ püsis ka kodumaast kaugel asudes teatavas otseses vahekorras kodumaise kultuurieluga ja aitas omalt poolt sekka lüües seda mõnikord isegi rikastada. Eriti maksab see ennesõjaaegse Peterburi rohkearvulise Eesti koloonii kohta. Nüüd on viimaste aegade sündmuste tagajärjel katkenud need kultuurisidemed Eesti rahva peamassi ja sellest eraldunud osade vahel. Traataiaga varustatud piir ei moodusta praegusel momendil mitte ainult poliitilist tõket, vaid takistab ka suurel määral kultuurilisi siduvusi. Ida poole Vene piiri jäänud Eesti element elab nüüd pinevamalt kui enne eraldatud iseelu ja on tugevasti mõjutatud Nõukogude-Venes valitsevast sotsiaalpoliitilisest ja kultuurilisest õhkkonnast. Vene enamluse kitsapiiriline ja ühe eesmärgi teenistusse alistatud mõtteilm kajastub ka Venesse jäänud Eesti elemendi või vähemalt selle aktiivsema osa eneseavaldusis. Mõttevabaduse elustavate tuulepuhangute puududes, näeme piiritaguse Eesti elus domineerivat samasugust dogmaatilist ühekülgsust, samasugust vaimsegi elu painutamist enamlise päevapoliitika teenistusse, nagu see Vene enamlaste juures tavaline nähtus. Kaotanud oma endised orgaanilised sidemed kodumaaga, on Eesti lähim diaspora vaimselt lämbumas ja on seni äärmiselt vähe osutanud iseseisvat kultuurilist, loovat tegevust. Samal ajal, mil kodumaal iga vaimse elu alal hoogsalt aetakse uusi omapäraseid vagusid, toidavad Venesse jäänud eestlased end peamiselt sisuvaese, monotoonse ja trafareetse brošüürikirjandusega, milles vaevalt küll kusagil võiks tunda loova ja otsiva inimvaimu hingeõhku.

Siiski hakkab viimasel ajal ilmnema nähteid, mis näivat ennustavat ka seal mingisugust, kuigi tagasihoidlikku tõusu. Vist küll juba ise aru saades verevaese propagandakirjanduse läbi põhjustatud vaimse lämbumise hädaohust, teevad Eesti enamlased katseid mõningaiks soliidimaiks üritusiks — muidugi teada, oma meetoditega, oma võimetega, oma arusaamisega asjust. Rõõmustaval viisil on säärased, veidi tõsisemaks muutunud

huvid suundunud ka ajaloo alale. Loomulikult kõidavad nende tähelepanu esijoones teatavad erilised teemid: töolisliikumise areng Eestis tsarismi surve all, revolutsioonilise mõtte avaldumispüüded valjude tsensorite kiuste, 1905. aasta vabadusvõitlus. Ja just nende küsimuste kohta käiv materjal Baltimaade suhtes on suurelt osalt Venesse jäänud. Tsensuuri peavalitsuse, Balti ajutise kindralkuberneri-võimu, Vene siseministeeriumi ja teised sellelaadilised arhiivid sisaldavad ohtralt materjali ülalmainitud küsimuste valgustamiseks. Sääraste materjalidega tutvumise ja nende osalise väljaandmise jaoks on Eesti Kommunistlik Partei ellu kutsunud erilise ajalookomisjoni, kes viimasel ajal avaldab agarat tegevust. See tegevus omab ka meiegi ajaloo uurimise kohta positiivset tähtsust peamiselt seetõttu, et nimetatud arhiives säilitatavad ürikud Eesti ajaloo kohta pole meie uuri-jaile, rääkimata juba lugejaskonnast, praegustes tingimustes peaaegu üldse kättesaadavad.

Juba oma poliitilises ajakirjas „Klassivõitlus“ on Eesti kommunistid mitmel korral avaldanud lühemaid või pikemaid allikatkendeid ülalloodatud küsimuste alalt. 1927. aastast peale sünnib säärase materjali trükis ilmutamine veidi süstemaatilisel kujul. Nimelt on rahvaliku teaduse-, kirjanduse- ja kunstiajakirja „Orase“ lisana hakanud ilmuma seeria „Eesti kirjanduselo ained Vene isevalitsuse arhiivides“, millest seni J. Depmani poolt avaldatud kolm vihikut. Esimene neist kannab pealkirja „Kellega kah Eesti tsensorid sõda pidasid 1907—1914“ ja kujutab trükiasjade peavalitsuse arhiivist leitud allikate najal Eestis toimunud tsensorite — H. Jannseni, J. Truusmanni, H. Pavlovski — sõda igasuguste, mõnikord hoopis süütute raamatute ja brošüüridega. Muu seas selgub, et 1913. a. tsensor aresti alla pannud ka „Karl A. Ivanovič Tennisoni, tuntud ristikoguduse ja ning vaimulikuseisuse vihkaja ning buddismi levitaja“, pamfleti „Igavese mälestuse“, millesse paigutatud „Kiidulaulus eestlastele, kes budausku on läinud“, ta nägi ristiusu teotamist ja ebajumalate-hullustust (идолобъ́вие). Tallinna ringkonnakohus vabastas selle teose siiski aresti alt, leides, et inkrimineeritud laul muud midagi ei sisalda kui mõttetute üteluste kokkukuhjamist!

Hoopis huvitavam ja sisukam on seeria teine vihik pealkirjaga „Jakobsoni ja Jannseni päevilt“. Selles leiame kõige pealt mitmes suhtes tähelepanuväärt käsikirja „Eesti Paradisi Lillekesed ehk Isamaa Missioni Laulud“. Säärase süütu pealkirja all sisaldab köide mitmed poliitilised pilkelaulud, mis oma vormilt ja sisult õieti lähedal seisavad meile tuttavale laulule „Eestimees ja tema sugu“. Esimeses laulus „Tolapoeg“ kirjeldatakse talurahva rõhutat seisukorda ja tungitakse teravasti kallale valitsevaile kihtidele — mõisnikele ja eriti pastortele. Rahva pääsemist nähakse hariduse levimises ja seepärast manit-

setakse: „koolitasa lapsi hästi, et neist kaoks udu kaste, rumalus meid vangis peab, pimeduse kottis veab, tarkus võidab ilma ära, annab auu ja kallist vara, paneb võõrad riisjad vangi, nende maod nälja süngi“. Teine laul, „Mõisnikude palvekiri Keisrile 1871“, räägib sellest, kuidas aadel palunud keisrit kinni pidada Peeter I poolt kinnitatud akkordipunktidest, mille järgi „igavetses ajas heidap hend Wene ala Liivimaa, ja igavetses ajas jääva ta sääduse ka muutmata“, ja kuidas keiser jätnud selle palve täitmata. Selles laulus kajastub päevselgelt see usaldus, mida kauge riigivõimu vastu tunti, ja need lootused, mida oldi harjutud panema keisrile: avaldatakse arvamist, et säärase palvete kordumise korral „Keisri härra viha lääsi mõisnike vastu palama; ta lasesi kui Poolakesi kui mäsajaid neid nüpelda“. Peale selle leiame köites riimikõnes kirjutatud Eesti ajaloo ülevaate „Viiekümneaastase priiuse mälestusest“ ja J. W. Jannseni vastu sihitud tuttava pilkelaulu „Suur Eesti sulesõda ja tema ots“. Käsikirja autori ja väljaandja kohta ei ole kindlaid teateid leitud. Ainult on näha, et seda kavatseti Rakveres L. Oppermanni juures trükkida ja müüa. Teadagi jäi see kavatsus teostamata, sest tšensor dr. G. Schultz-Bertram andis 1872. a. käsikirja kohta hävitava otsuse, iseloomustades seda, kui jultunud laimukirja, milles leiduvat teotavad hirvitused tervete seisuste ja seltskondlikkude ametite kohta; loomulikult keelati töö avaldamine selle järel ära.

Sama saatuse tabas ka teist seeria teises vihikus äratoodud käsikirja 1872. aastast. See kannab pealkirja „Neljas Appokriwa raamat Mulgi rahvale. Üks poliitika-historialik näitemäng ühe eppistliga“ ja kujutab J. W. Jannseni äraostmist kahe aadlimehe, v. Samsoni ja v. Wahli, poolt. Muu seas rõhutas tšensor Schultz oma otsuses selle töö kohta, et töö autor olevat „keegi närune sul, selle teatud Jacobsoni sõber“, kellele Tallinna Vene gümnaasium ei annud õpetaja kohta tema demagoogiliste ideede pärast. Edasi tuuakse vihikus pikk kirjavahetus, milles peaosa etendab esimene „Walguse“ toimetaja M. Lindenberg, kelle aga lehe väljaandja „Kalevipoja“ selts peagi lehe juurest eemaldas. Mitme õnnetuse tõttu närvinõrgaks jäänud Lindenberg kordas aastail 1881—1887 mitmel korral katset mingi uue, õigeusu orientatsiooniga ajalehe väljaandmiseks luba saada, kuid ikka õnnetult. M. s. põhjendatakse palvete tagasilükkamist sellega, et Eesti keeles juba ilmuvat küllaline arv ajalehti. Lõpuks iseloomustatakse mitmete katkenditega teist Rakvere tegelast, kedagi rahvatribuuni kalduvustega isikut Gustav Steini. Viimane kirjutas 80-date aastate algusel talurahvale palvekirje ja tegi katseid senaatorirevisjoni, mis Liivi- ja Kuramaal toimus, palve abil keisrile ka Eestimaa peale laiendada. Ka olevat ta 1882. a. isiklikult Riias käinud revideeriva senaatori Manasseini jutul. 1883. a. saadeti Stein kui rahva ässitaja mõisnikkude pealekaebamisel kaheks aastaks Vologdasse asumisele.

Seeria kolmas vihik „Tagasikiskumise aastatel 1907—1916“ esitab rea dokumente trükiasjade peavalitsuse arhiivist, kujutades mitmesuguste ajakirjade ja poliitilise ilmega kirjatööde jälgimist. Muu seas on selles toodud Peterburi trükiasjade komitee üksikasjaline arvamine M. Jürissoni (Martna) töö „Punased aastad Eestis“ kohta, milline töö teatavasti 1908. a. Peterburi kohtupalati poolt otsustati ära hävitada.

Käsitletud seeria kõrval hakkas 1926. a. ilmuma Eesti Kommunistliku Partei ajalookomisjoni ajakiri „Proletaarne Revolutsioon Eestis“. Sellest on seni pärale jõudnud ainult kaks numbrit, millistes leidub mõndagi huvitavat materjali kirjutiste, mälestuste ja algdokumentide näol. Need esimesed numbrid käsitlevad pikemalt sotsialistliku ja revolutsioonilise liikumise algaegu Eestis enne 1905. a. revolutsiooni, tuues andmeid peamiselt Tallinna ja Tartu kohta.

Kuid viimaseil ajal on Eesti kommunistide juhtivail tegelasil tahtmine tekkinud algallikalise materjali väljaandmise kõrval asuda juba mõningate ajalooliste küsimuste põhjalikumale läbitöötamisele. Esimese näitena säärate püüete kohta esineb mainitud ajalookomisjoni toimetuste nr. 1 all väljaantud koguteos „1905. aasta Eestis. Kirjeldused. Mälestused. Dokumentid“, Leningrad 1926, 215 lk. Nagu juba tiitlist näha, koostub see teos kolmest osast. Esimeses, artiklite, osas käsitletakse enamvähem süstemaatilisel kujul eri küsimusi tormiderikka 1905. a. ajaloost, teises esitatakse rida mälestusi sellest ajast, millistele on juurde lisatud lühike kronoloogiline ülevaade 1905. a. sündmusist Eestis, kuna teose lõpposas leiduvad mõned poleemilised katkendid 1905. a. Eesti ajalehtedest ja n. n. „aula-otsused“ 27—29. XI. 1905. Sissejuhatuses rõhutab teose toimetuse ise, et sellele tööle ei tule vaadata kui ajaloolisele uurimusele kitsamas mõttes: see tahtvat pakkuda eestkätt rea ülevaatlikke pilte, hinnanguid ja mälestusi, mitte aga ajalooteaduslikult läbitöötatud kokkuvõtteid ja lõplikke otsuseid. Siiski on töö esimese osa autorid püüdnud käsitledavad küsimused mitmekesiste, peamiselt küll 1905. a. ajakirjandusest ammutatud andmete põhjal läbi töötada, mis asjaolu tõttu koguteos asub mitmeti tavalistest mälestustekogudest kõrgemal tasapinnal. Loomulikult kannab iga artikkel oma autori temperamendi ja sümpaatiate ning antipaatiate pitsatit. Kuna üks osa autoreid tarvitavad võrdlemisi objektiivset tooni (O. Rästas, R. Vakman) leiame teiste (J. Anvelt, H. Pöögelmanni) juures kainete ning rahulikkude harutuste kõrval teravaid poleemilisi arvete-õiendusi, eriti Eesti iseseisva sotsiaaldemokraatliku partei ja eduerakonna aadressil. Mõnikord laskutakse sihiliku laimuni mõne praegusaja Eesti juhtiva tegelase kohta; näit. väidetakse, et J. Tõnisson olevat aidanud karistussalku Eestisse kutsuda jne. Seepärast tuleb sellesse teosesse suhtuda tarviliku ettevaatusega.

Kuid samal ajal ei saa salata, et kõne all olev koguteos mitmes

suhtes moodustab töö, mis 1905. a. kohta meile pakub mõndagi huvitavat ja väärtuslikku. Näit. esitab J. Anvelt oma artiklis „1905. a. revolutsioonilisest liikumisest Eestis“ päris kena ülevaate Eesti ühiskondlikest vahekorrist 1905. aasta lävel, selgitades neid lepitamatuid vastolusid, milliste pinnal liikumine arenes ürgjõulise hooga. Sisuliselt ei anna Anvelti artikkel küll kuigi palju uut materjali võrdlemisi kas või näit. M. Jürissoni (Martna) töö „Punased aastad Eestis“ vastavate osadega, kuid väärub siiski tähelepanu oma esituse selguselt ning ülevaatlikkusest. Järgmine autor O. R ä s t a s kirjeldab 1905. a. oktoobrisündmusi Eestis, kuna H. P ö ö g e l m a n n artiklis „Haripunktil“ valgustab revolutsioonilist liikumist 17. oktoobri manifestist kuni karistussalkade tegevuse alguseni. Muu seas süüdistab Pöögelmann 1905. a. sotsiaaldemokraate liigeses utopismis ja eluvõõrasuses, eriti teravasti hukka mõistes liikumise raskuspunkti nihutamise maale 1905. a. detsembris, mis põhjustanud revolutsiooniliste jõudude killunemise ja sellega kiirendanud lõplikku katastroofi. Sisuka ülevaate Vene sots.-dem. partei Tallinna osakonna tegevusest 1905. a. annab R. V a k m a n. Mälestuste osas kujutab m. s. E d. O t t o värvikas artiklis noorsooliikumist Tartus aastail 1902—05, eriti pörandaalust tegevust G. ja K. Asti, A. Rei ja teiste osavõtul, pakkudes sellega huvitavaid täiendusi Marta Lepa „Mälestustes“ leiduvaile pörandaaluse elu kirjeldusile. Üldse tuleb käesoleva koguteose peamist tähtsust näha selle kirjutiste ülevaatlikkuses, hinnangute hoogsuses ning mälestuste elulisuses, mille tõttu seda tööd, hoolimata sageli segavast tendentslikkusest, võib siiski mõnuga lugeda.

Samasugust küsimusteringi peab silmas J a k o b P a l v a d r e venekeelne teos „Революция 1905—7 гг. в Эстонии, Ленинград (1926?)“, 166 lk., mis ilmunud Leningradi Kommunistliku ülikooli teadusliku uurimise instituudi (Научно-исследовательский Институт) toimetustes. Palvadre töö erineb oma iseloomult ja kasutatud allikailt õieti tunduvalt äsja refereeritud eestikeelsest koguteosest. See moodustab ühe isiku poolt koostatud süstemaatilise ülevaate, käsitleb ka 1905. aastale järgnenud revolutsiooni järkjärgulise mahasurumise aastaid ja — last, not least — esitab värsket, seni täiesti kasutamata algmaterjali. Peamiselt tugib autor Balti ajutise kindralkubeneri arhiivil, mis suurelt osalt Venemaale jäänud. See arhiiv olevat tema seletuste järgi laiali paisatud mitmes kohas, olles veel suuremalt jaolt süstematiseerimata arhiivi korraldamise põhinõuetele vastavalt. Seepärast olevat ta seda oma töö jaoks jõudnud ainult osaliselt kasutada. Kuid juba seegi materjal, mis Palvadre oma töös esitab, tunnistab mainitud arhiivi suurest väärtusest, eriti just 1905. a. liikumise uurimisel. Leiduvad ju selles ametlikud aruanded 1905. a. liikumise käigu ja karistussalkade tegevuse üle, kindralkubeneri juures toiminud erinõukogu jaoks kokkukogutud andmed Baltimaade

majandusliku, õigusliku ja kultuurilise seisukorra kohta jne. Säärase arhiivimaterjali kõrval oli Palvadrel tarvitada olnud mitmesugused kohtuaktid vabadusvõitlusest osavõtnud isikute protsesside kohta ja mõned 1905. a. tegelaste mälestused. Sellega on Palvadre esimesena 1905. a. liikumise uurimisel võinud tugida võrdlemisi usaldusväärsele ametlikule materjalile. Seetõttu pakub tema teos otse erakordset huvi. Autor on pealegi püüdnud oma uurimisis jääda objektiivse vaateleja seisukohale ja esitada sündmustekäigu kohta kuiva, kaine ja täpsa ülevaate, millele tööpoolest, paar väikest erandit välja arvatud, on võõraks jäänud enamlaste tavaline fraseoloogia oma kulunud sõnaõitega.

Rikkaliku kasutada olnud materjali on Palvadre surunud väikseisse kokkuvõtlikesse peatükkidesse. Kõrvutades kõige pealt kaks üldvaadet 1905. a. liikumisele, — Vene bürokraatia oma, mis rõhutas liikumise rahvuslikku ning sotsiaalset iseloomu ja nägi selles rõhutatud eestlaste ning lätlaste agraarahutusi Saksa soost mõisnikkude vastu, ja Balti parunite oma, mis püüdis tõlgendada seda liikumist kui sotsialistlikest ideist kantud revolutsioonilist võitlust peamiselt oleva poliitilise ja ühiskondliku korra vastu, püüab Palvadre leida keskteed mõlema vastupidise käsituse vahel: tema arvates olnud liikumise peamiseks tõukejõuks Eestis valitsenud võimatud agraarolud, kuid siiski suundunud liikumine, eriti linnades, tugevasti ka valitseva korra vastu üldse ja näinud oma vastaseid nii tagurlises Balti aadlis kui ka aadlivõimu toetavas Vene isevalitsuses. Edasi käsitleb Palvadre, küll kaunis oskamatult, agraarolude arengut alates talurahva vabastamisest, annab ülevaate (juba parema) agraarvahekordade kohta enne 1905. a., iseloomustab arvude najal suurtööstuse tekkimist ja proletariaadi kujunemist Eestis, vaatleb siis sotsiaalseid vahekordi ja nende pinnal kasvanud poliitilisi voole Eestis; ta jõuab otsusele, et arusaamine klassivahedest olnud Eesti rahva eri kihtidel enne 1905. a. kaunis ebamäärane, sest aadli ja tsaari-bürokraatia surve ühendanud kõik kihid ühises vihavaenus nende rahvuslike vaenlaste vastu. 1905. a. liikumise kirjeldamisel iseloomustatakse kõige pealt märgukirjade ajajärku, klassifitseerides märgukirjade tekstide alusel ka nendes leiduvaid nõudeid, antakse siis ülevaade relvastatud võitluse ajast ja esitatakse täpsad andmed rüüstatud mõisate arvu ja tekitatud kahjude suuruse kohta. Samasugune täpsus valitseb ka karistussalkade tegevuse ja maa edaspidise rahustamise kirjelduses. Esitatud andmeist selgub, et karistussalkade poolt lasti maha praeguse Eesti-maa piirides 328 isikut, kuna kogu Baltimaal sõjaringkonna-kohtute poolt surma mõisteti 595 ja väljakohtute poolt 57 isikut. Töö viimased peatükid on pühendatud töölisliikumise kujutamisele 1905. a. järel ja Balti kindralkuberneri juures toimunud erinõukogu reformiprojektide iseloomustamisele.

Õieti huvitavat allikmaterjali leiame Palvadre töö lisas. Näit. on siin toodud Eestimaa mõisnikkude peamehe parun Dellingshauseni kaebus selle peale, et kohtud liikumisest osavõtnud isikuid liig pehmelts kohtlevat, ja Peterburi kohtupalati prokurööri Kamõšanski vastuseletus sel puhul, millised dokumendid hästi illustreerivad Vene bürokraatia ja Balti aadli vastupidiseid seisukohti Baltimaal toimunud liikumise hindamises. Edasi leiame lisas 1905. a. märgukirjade tekste, nimestikke karistussalkade poolt karistatud isikute kohta, karistussalkadele antud instruksioone j. m.

Nagu sellest lühikesest ülevaatest näha, sisaldab Palvadre teos ohralt uut, seni tundmatut materjali, mis võrdlemisi korralikult läbi töötatud. Teose puudusist tuleb märkida sagedasi trükivigu, eriti pärisnimede kirjutamises. Samuti ei saa salata, et Palvadre poolt kasutatud ametlik materjal, kui väärtuslik see üldiselt ka ei ole, mõnikord siiski eri sündmuste õiget käiku ei taba ja uurija võib eksiteele juhtida. Alles siis, kui igakülgselt läbiuuritud ametlikud andmed hoolikalt kõrvutatud rahva-traditsiooniga kohtadel, liikumisest osavõtnud tegelaste mälestustega ja kõigi teiste võimalikkude allikatega, võime saada täiesti laitmatu ülevaate 1905. a. liikumise eri nähtuste ja selle üldise käigu kohta. Oleks väga soovitav, kui meie mingisuguse säärase, valjumaid teaduslikkuse nõudeid rahuldava teose, saaksime 1905. a. kohta juba selle „hullu aasta“ lähenevaks 25. aastapäevaks.

P. Treiberg.

Varia.

Dr. med. Juhân Luiga †.

19. oktoobril s. a. suri Tallinnas *dr. med.* Juhân Luiga, kes oma kõrgema teadusliku hariduse omandas arstiteaduses ning kutseliselt tegev oli arstina, kuid selle kõrval avaldas tegelikku huvi Eesti rahva psühholoogia ning ajaloo vastu ja oma töö saavutustega neil aladel äratas tähelepanu. J. Luiga elukäigu ja tegevuse kirjeldamine ei kuulu siia, vaid siin kohal vaatleme ainult lühidalt tema tööd Eesti rahva hingeelu, eriti usupüholoogia ning ajaloo uurimise alal. Esimeselt on L. avaldanud mitu artiklit kuukirjas „Eesti Kirjandus“, nii: „Eesti muinasusk“ (1908), „Põhjaviim“ (1911), „Meelehaigus rahvaluules“ (1912), „Juhân Leinberg“ (1914, ainult lühike sissejuhatus), „Soome sugus“ (.916 ja 1918). Lähtudes seisukohast, et religioonid ei sünni mitte ainult teatavates eesõigustatud kohtades, vaid iga antropoloogiliselt iseseisev rahvas, olles ka hingeliselt iseseisev, loob oma usukuju, mis sisult võrdub tema vaimlishingelisele arenemisastmele, leiab Luiga, et ka Eesti (samuti Soome) rahva muinasusk on olnud rahva iseseisev looming, mitte teistelt laenatud. Eestlastel on olnud muinasajal kõrgelt arenenud tundeorgan, sellega ühes ka samasugune usuorgan. Rahva vaimlise kõrguse esindajad ning kandjad — vanemad, targad — hukunud iseseisvuse võitluses ja viinud enesega kaasa oma teadmise ning tundmise; see, mis on edasi antud vaimliselt vähemväärtuslike rahvaliigete kaudu, ei suuda sugugi mitte anda pilti Eesti rahva tundelaadi kõrguseastmest ega usuelu sügavusest. Usuelu kõrge arengujärg mõjutanud teataval määral Lembitu-aegseid vabadusvõitlusigi, samuti võinud usulised erinevused olla mõõduandvad Eesti maakondadegi omavahelistes suhetes, nimelt vaenulikes. Vaadeldes Muinas-Eesti ning üldse Soome soo hinge- ja usuelu avaldusi konstateerib Luiga siin sisult ja vormiltki

teatavaid sugulusjooni ldamade hinge- ja usuilmaga, eriti taosimiga, rõhutada, et sõltuvus Läänest sugugi mitte ei ole nii suur, nagu seda on väitnud Soome uurijad. Üksikute kivide vastuvõtmine ei eitavat mitte võimalust, et hoone ise oli ehitatud iseisvalt ning omapäraselt.

Jälgides Eesti rahva hingeelu avaldusi analüüsib L. rea muinasjutte ning leiab neis terve, geniaalse mõtteleenu kõrval haiguslikke elemente, misjuures osa neist on täiesti haige, patoloogilise meele sünnitus. Meelehaiguslikke elemente leidub peamiselt jutustavas luules, kuna seotud rahvaluule neist võrdlemisi vähemal määral on infitseeritud; üldiselt näivad viirastuslikud ollused pärit olevat uuemast ajast.

Eesti ajalugu iseseisvuse hukkumise ajal käsitleb Luiga mitmes kirjutises, mis samuti ilmunud „Eesti Kirjanduses“: „Lembitus Wytamas“, „Lembitu surm“, „Lembitu välispoliitika“, „Rattama kalmed“ (kõik 1921. a.), „Läti Hendriku kroonika kriitika“ (algab 1923., jätkub 1923. ja 1926. a. ning jääb pooleli); peale nende ilmus eriraamatuna pikem monograafia „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345. Harju mäss“ (Tallinnas 1924, 180 lk.), Mainitud ajajärgu sündmuste käsitlemise aluseks on kaks hüpoteesi: 1) XI—XII sajandil sarnanesid eestlased kultuuriliselt ligema ümbruse rahvastega (daanlastega, rootslastega jne.) ning neil oli 2) XII—XIII sajandil arenenud sõjakunst. Analüüsides üksikuid nähtusi eestlaste tegevusest XII—XIII sajandi pöördel leiab Luiga, et Eestis umbes 30 aasta kestel (1188—1217) olnud keskendatud valitsuslik korraldus, mis kehastunud tegelikult ühes isikus, kes esines valitsejana ning juhina rahu ja võitluse aegadel. Sellega on L. arvates seletatav kindla välispoliitilise kava teostamine — liidu loomine Novgorodi ja Leeduga, sidemete alalhoidmine Soome hõimudega, sõpruse otsimine daanlastega sakslaste ja rootslaste tõusva mõju halvamiseks Läänemere rannikul, Saksa kaubatuvide Eestist mööda juhtimine. Juhtivaks isikuks mainitud aja kestel olnud Sakala vanem Lembitu, kes olnud sama osav poliitikamees kui kardetat strateeg, nii et tema vastu tuli mobiliseerida paremaid jõude diplomaatia ja väejuhatuse alal. Eesti kultuuri kõrge astme ning riikliku korralduse järelmõju on pikemat aega edasi kestnud pärast maa vallutamist sakslaste läbi ning on hukkunud lõplikult alles suurtes 1343. a. puhkenud vabadusvõitlustes, millisteks nii sakslased kui eestlased intensiivselt valmistunud. Seejuures pidanud eestlastel olema kauged ja kandvad iseseisvuse ning omariikluse traditsioonid, kõrged kaasakiskuvad eesmärgid, millede eest võitlusse astuti täie arusaamise ja teadvusega, eelistades hukkimist ausas võitluses selgesti nähtud pikalisele hääbumisele võõraste sihikindlate võtete tagajärjel. Oma väidetele tõendus otsides vaatleb L. ligemalt Läti Hendriku kroonikat ja leiab, et selle esialgses kujus on pärast eestlaste vabadusvõitluste lõppu ette võetud mõnesuguseid muudatusi, et ühelt poolt õigustada ordu metsikut võtviisi eestlaste vastu, teiselt poolt hävitada ühes Eesti rahva teadlikuma ning ettevõtlikuma osa hävitamisega ka tema ajalugu ning kaotada tema endise seisukorra, eriti omariikluse jäljedki. Selles mõttes on L. H. kroonika eestlaste suhtes nii „ümbertehtud“, et Eesti endisest võimust ning riigikorlast on saanud naeruväärt moonutis. Otsides L. H. kroonika allikaid jõuab L. arvamisele, et kroonika esimeses osas leiduvad lühikesed väljavõtted mingist hüpoteetilisest „Teodoriku kroonikast“, mis sisaldanud andmeid peamiselt Eesti rahva vanemast ajaloost.

Luiga kirjutised nii Eesti rahva hinge- ja usuelu kui ajaloo alalt ei sisalda mitte põhjalikult läbitöötatud tõestusi ega meetoodiliselt väljaarendatud tulemusi, vaid oluliselt huvitavaid ja vaimukaid mõttekäike ning julgeid hüpoteese, mis osalt püstitatud teatava intuitsiooni mõjul ning üldiselt põhjenevad sügaval kaasaelamisel rahva saatusega; kahtlemata vajavad nad üksikasjalisemat sõelumist vastavaid nähtusi käsitlevais eriuurimisis. Siin kohal mainitagu ainult, et Luiga üksikvõitlused võivad anda tõuget uute lähte- ja vaatekohtade leidmiseks Eesti rahva hingeelu ning ajaloo ilmutuste selgitamisel, kus paljude küsimusis lõppsõna ütlemise võimalus seisab veel õige kaugel.

J. K.

*

†. A. Hasselblatt. Läänud novembri 8. päeval suri Tartus meie oludes tuntud ajaloolane ja ajakirjanik Arnold Hasselblatt.

Hasselblatt põlvnes vanast Rootsimaalt sisserännanud soost, kelle mitmed esindajad kolme viimase sajandi jooksul on kirikuõpetajaiks olnud nii Põhja- kui Lõuna-Eestis. Ise oli ta sündinud Kambja kirikumõisas praost Carl Eduard H-i pojana 4. III. 1852. Alates aastast 1870 õppis H. Tartu ülikoolis ajalugu prof. R. Hausmanni

ja prof. A. Brückneri juhatusel, kes oskasid äratada temas huvi ajaloo uurimise vastu, huvi, mis kestis kuni elulõpuni. Oma kandidaadi-töö kirjutas H. Otto Anton Pleyerist, esimesest korralikult akkrediteeritud Austria diplomaadist Vene valitsuse juures 1692—1719, mis töö 1875. a. trükiti „Russische Revue's“ VII köites. Lõpetanud ülikooli Tartus, tahtis H. välismaal ajalugu edasi õppida ja läks Göttingeni, kus ta jatkas õpinguid prof. Waitzi juhatusel, kes õpetlasena ja ürikute väljaandjana oli tol ajal omandanud laialise tutvuse. Nähtavasti oli H-l kavatsus kauemaks ajaks välismaale jääda ja ta võttis enda peale Göttingeni linna ajalooesse puutuvate dokumentide väljaandmise, millisest tööst üks osa aastate 1500—1533 kohta tema poolt üheskoos G. Kestneriga hiljemini välja anti (1880). Kuid juba varemini oli H. pöördunud kodumaale tagasi, kuhu ta ka jäi püsima, pühendades selle järel oma elu ajakirjaniku kutsele. Ta teotes alguses „Neue Dörptsche Zeitung'i“ teise toimetajana ja hiljemini „Nordlivländische Zeitung'i“ peatoimetajana kuni a-ni 1914, mil viimaks nimetatud ajaleht ilmasõja lahtipuhkemisel jäi seisma. Siis toimetas H. paar aastat Eesti iseseisvuse ajal asutatud „Dorpater Zeitung'i“. H. oli osav sulemees ja tema mõju Balti-Saksa ringkondade avalikule arvamisele on nähtavasti märkamisvääriline olnud. Terve aja ajakirjanikuna elukutseliselt teotsedes on H. ka oma ajaloolisi huve silmas pidanud: aastate jooksul on tema sulest ilmunud terve hulk ajaloolise iseloomuga artikleid, mis avaldatud kas ajalehtedes või eri publikatsioonides. Peaasjalikult puudutavad nad kohalikku, eriti Tartu linna ajalugu. Tartu linnaarhiivi, mille arhivaariks ta aa. 1920—1926 oli, tundis H. hästi ja sellest kättesaadud materjali põhjal on ta suuremal osalt oma uurimused kirjutanud. Nendest võiks, võib olla, nimetada väikse uurimuse „Karl XII und Dorpat“ (ilmunud Karolinska Förbundets Årsbok 1925), milles ta üksikasjaliselt kirjeldab kuningas Karl XII viibimist Tartus a. 1701 ja eriti juhib tähelepanu küsimusele kuninga sõjalaagri asukohast. H. ajalooliste harrastustega ühenduses nimetame veel vahest, et ta a. 1889 dr. G. Ottoga üheskoos välja andis „Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat“, mis hoolimata teatavaist ebatäpsusist on kujunenud väga tähtsaks käsiraamatuks kõigile, kes uurivad Tartu Vene ülikooli ajalugu. Viimaksnimetatud tööga ühenduses seisab ka niisamuti dr. Ottoga üheskoos välja antud (1891) „Von den 14,000 Immatriculierten Dorpats“ ja kaks aastat hiljemini väljaantud „Die Ehrenlegion der 14,000 Immatriculierten“, mis mõlemad sisaldavad ülevaateid Tartu ülikooli õpetajate ja õpilaste kohta, teateid nende hilisemast elukutsest, sotsiaalsest jagunenemisest jne. Ka on H-lt järele jäänud mõned käsikirjad Tartu linna ajaloo kohta, mis, võib olla, vääriksid avaldamist.

A. R. C.

*

Möödunud suvel ilmus trükist Eesti Biograafilise Leksikoni II vihk (lk. 145—304, hind 400 mk.). Leksikoni I vihu ilmumise järel 1926 võeti ajakirjanduses selle kohta sõna mitmel korral, rõhutades teose tarvilikkust ja selle tähtsust Eesti ajaloo teaduse kui ka kultuuri seisukohalt üldse. Ka „Ajaloolise Ajakirja“ veergudel on teose iseloomust ja I vihu sisukorrast juttu olnud (vt. Ajalool. Ajakiri 1924, nr. 3 ja 1926, nr. 3), seepärast piirdutagu käesoleval korral ainult mõne märkusega II vihu ilmumise puhul. I vihust osutub see mõneski suhtes täielikumaks: nii on näiteks Eesti tulunduselu tegelaste kohta võidud rohkem materjali esitada kui I vihus. Vihk sisaldab üldse 288 artiklit. Pikemaist artikleist võiks nimetada: Johann Hornung (sisaldab peale eluloo Hornungi tööde analüüsi ja hinnangu), Aug. Wilh. Hupel, Jakob Hurt, Ivan IV Vassiljevič (Vene-Liivi sõja sündmustiku kirjeldus), Carl Robert Jakobson (pikemaid ja üksikasjalisemaid artikleid leksikonis üldse), Heinr. Joh. v. Jannau (tema tööde sisu esitus), Joh. Wold. Jannsen, Johan III (tükike Eesti ajalugu XVI sajandi II poolel), Jaan Jung, Jaak Järv, Anton Jürgenstein, Jaak Jõgever, Aino Julia Maria Kallas, Oskar Philipp Kallas, Rudolf Gottfr. Kallas, Philipp Jakob Karell, Rootsi kuningad Karl IX, Karl X Gustav, eriti Karl XI ja Karl XII (neist sisaldab artikkel „Karl XI“ reduktsiooni ja „Karl XII“ Põhjasõja kirjelduse), Katarina II (käsiteldud reformid ja reformatsioon Eesti ja Liivimaal XVIII sajandi II poolel), Kaupo, Gotthard Kettler, Viktor Kingissepp (kommunistliku kihutustöö kirjeldus Eestis aa. 1919—22), August Kitzberg, Lydia Koidula, Heinrich Koppel, Friedrich Reinh. Kreutzwald, Joh. Kukk, Joh. Kunder, Klaus Kursell, Jaan Käerner, Johann Köler, Johann Köpp, Johann Laidoner (Eesti Vabadussõja ajalugu), Hans Laipmann, Juhan Leinberg-Maltsvet, Lembitu, Jakob ja Juhan Liiv'id, Martin Lipp, Johann Lohmueller (Liivimaa reformatsiooni alguse ja orduriigi sekulariseerimiskavatsuste käsitlus), Georg Eduard Luiga, Oskar Luts, Alek-

sander Läte, hertsog Magnus („Liivimaa kuninga“ episoodi kirjeldus Vene-Liivi sõja aegadelt). Need nimed, kuigi osalt juhuslikult võetud — pole ju alati artikli pikkus mõeldud käsiteldava isiku tähtsuse määramisel — annavad siiski mingi pildi II vihu sisust. Nad osutavad muu seas asjaolule, et II vihus rohkemal määral, kui eelmises, sisaldub just Eesti soost tegelaste elulugusid, mis vististi on tingitud sellest, et tähtede J, K, L-ga algab suur osa eesti nimesid, suurem osa igatahes, kui B, C, F või G-ga. — Leksikoni III vihu ilmumist on oodata umbes märtsiks 1928. Samuti on teose väljaandjal, Akad. Ajaloo-Seltsil kavatsus ka viimase, s. o. IV, vihu ilmumist kiirustada, nii et 1929. a. alguseks võib loota terve teose valmimist trükkis. —s.

*

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1925, Dorpat 1927. Need teatava hiljaksjäämisega ilmunud aasta-aruanded sisaldavad seltsi sekretäri hariliku aastategevuse ülevaate kõrval neli enam või vähem mahukat kirjutist; järjekulult omandab see seeria ikka enam teadusliku aastaraamatu kuju. Esimeses kirjutises „Abgötterey“ zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit“ käsitleb praost A. Westrén-Doll mainitud perioodist pärit kiriku visitatsiooniprotokollide põhjal neid talupoegade keskel leiduvaid harjumusi ja kombeid, mis erinesid luteriusu kiriku ettekirjutustest. Siin antakse mõnedki väärtuslikud lisandused senisele materjalile, kusjuures osutub, et mitmed nähtused, mis seni pandi kohaliku paganluse arvele, on puhaskatoliiklikku algupära. Vististi küll aratub selles suhtes erilist huvi küsimus kirikust väljaspool olnud matmiskohtadest, matmisest põõsastesse ja hiitesse, mis kõige sagedamail juhtudel osutuvad katoliku ajal pühitsetud olnud kohtades, nii et neid järjekulult enam ei või nimetada paganlikeks. Kõige suurem käesolevas köites leiduv uurimus kuulub Leningradi Eremitage'i idamaiste müntide osakonna konservatorile Richard Vasmerile: „Der kufische Münzfund von Friedrichshof in Estland“, mis sisaldab 1913. a. Saues tehtud suure leiu (312 tervet või peaaegu tervet münti ja 611 müntitükki) täpsa kirjelduse ja sellega ühenduses olevate numismaatiliste küsimuste harutamise.

Kui see erakordse täpsuse ja põhjalikkusega tehtud töö küll peaks esijoones vaimustama spetsialistide-numismaatikute kitsamat ringi, siis tohiks teine köites leiduv numismaatilise sisuga kirjutis vist ka ajaloolaste laiemale ringile tõisist rõõmu valmistada, nimelt käesolevale köitele lisana juurdeantud hra E. Kieleri artikkel, milles lühidalt kirjeldatakse 1926. a. sügisel tehtud rahaleidu. Lelle ja Eidapere vahel leidis üks talumees oma maatüki kündmisel metallkruusi, mis sisaldas 6345 münti (ainult väikemündid). Ainult 38 olid neist võõrad, teised kõik Vana-Liivi omad. See on igatahes üks tähtsamaid leide, mis meie maal üldse esinenud. Hra E. Kieler omandas endale terve leiu. Asudes enne sõda meie maal, pani ta sel ajal aluse oma korjandustele, mis praeguseks ajaks on kasvanud vist küll kõige suuremaks Balti müntide erakoguks. Kahtlemata on säärase kogu omanik sel alal käesoleval momendil üks paremaid asjatundjaid. 1926 a. leid sisaldab, mõnede (19) vanemate müntide kõrval, münthärrade peaaegu lüngata rea aastate 1471—1566 vahel. Autor annab kõige pealt esemete loendi löömiskoha ja münthärra järgi ja kirjeldab siis oma artikli teises osas üksikasjalisemalt münte, mida seni ei ole kirjanduses mainitud või mis on muidu uued. Nende hulgas paistab silma võrdlemisi suur arv (10) Tartu münte, milline asjaolu seda rõõmustavam, et küsimus Tartu müntidest seni kõige enam tume ja osutab kõige rohkem mõistatusele.

Kui lähemalt vaadelda leitud müntide tervet nimistut, siis torkab silma ferdingite hiline esinemine; Tartus esinevad nad alles piiskopi võimu viimseil aastail, 1552. a. järel, Hermann Weseli ajal; siis tulevad nad igatahes kaunis õhtralt (23) esile. Tulevasele müntideajaloo uurijale pakub kõik see erakordse väärtusega materjali. Jäab ainult soovida, et E. Kieleri kirjutis õhutaks uurijaid edaspidisele tööle küll raskel, kuid oma peaaegu täieliku läbitöötamatuse tõttu äärmiselt huvitaval Balti müntideajaloo alal. Leiu kõige huvitavamad eksemplarid on kujutatud kahel tahvilil, mis oma väljatöötamisel eeskujulised.

Neljas selles köites leiduv kirjutis kuulub mag. Marta Schmiedehelmile, kes kirjeldab üht matusevälja enneroomaegsest rauaajast Lüganusel, peatudes üksikasjaliselt sellest johtuvail küsimusil. Leidiste keskel aratub erilist huvi üks kaelarõngas, olles oma laadilt esimene säärane Eestimaal. O. F.

See hiljuti ilmunud vihik sisaldab ühe väikese ürikuteksti kõrval ainult ühe kirjutise Tallinna linna-arhivaari O. Greiffenhageni sulest: „Zur Geschichte der Wasserindustrie Revals“. Seegi kirjutis on juba ennemini trükitud, nimelt esimese sissejuhatava osana Tallinnas asuva aktsiaühingu „Nordische Papier- und Zellstoffwerke“ juhataste poolt 1922. aastal väljaantud luksusteosele „Die Baltische Papierindustrie“. Et see, hiilgavalt ja oma paberi, trüki ning pildilisanuduste suhtes otse eeskujuliselt korraldatud raamat, mis annab mainitud aktsiaühingu vabrikute arengu kohta täpsa pildi, müügile ei ilmunud ja seetõttu on laiemale ringele kas hoopis kättesaamatu või raskesti kättesaadav, siis on Greiffenhageni töö, mis ajaloolasele pakub kultuuriajaloo seisukohast väga väärtuslikku materjali, uuesti avaldamine täitsa õigustatud. Küll käsitellakse selles ainult ühe kitsalt piiritletud koha, Ülemiste järve all asuva võrdlemisi väikese maa-ala ajalugu; kuid asjaolu, et see ala on juba umbes kuue ja poole sajandi kestvusel vahetpidamatult olnud tööstusliku teotsemise näitelavaks, kindlustab sellele kaugele Tallinna piirides väljaspoole ulatava huvi. Eriti huvitavana tuleb esile tõsta esimene peatükk, mis käsitleb veskiregaali küsimust keskajal, ja samuti ka teine peatükk, mis kõneleb sellest, kuidas Tallinn tellis välismailt paberit. Järgnevais peatükes püüab autor kujutada Tallinna paberitööstuse arengut XVII, XVIII ja XIX sajandil. Kõige vanem paberitööstus on Tallinnas kindlaks-tehtav aastal 1677 (25. septembril). Greiffenhageni uurimuste põhjal pühitseti Tallinnas 25. IX. 1927 Tallinna paberitööstuse 250-aastast juubelit nii ajakirjanduses kui ka mainitud aktsiaühingule kuuluvate tööstusettevõtete poolt. Töös „Die baltische Papierindustrie“ lk. 17 äratrükitud 1283. a. pärit oleva kuningas Eeriku üriku faksiimilet ei ole „Beiträge“de kõne all olevas vihikus toodud; samuti on selles ära jäetud 1688. aastast pärit Waxelbergi kaart Tallinna kohta, mis on eelmainitud teosele 28. ja 29. lehekülje vahel juurde lisatud. Seda viimast ärajätta tuleb kahetseda, sest Waxelbergi kaart pakub eeskujulise ülevaate veskite asukoha kohta ja seepärast annab selle puudumine end väga tunda. — Trükkivigadest parandatagu enne kirjutise lugemist ära järgmine segavalt mõjuv eksitus: terve 15. rida 107. leheküljelt kuulub õigupoolest 113. leheküljele 8. ja 9. rea vahele.

O. F.

*

Rootsis, kus sõjaajaloo uurimine viimasel ajal eriti hoogu võtnud, on ilmunud sel alal üsna silmapaistvaid uurimusi. Isäranis suurt tähelepanu on pööratud Karl XII ajajärgule, kuid jälgitud on ka Gustav Adolfi ja Eerik XIV aega. Teoste kõrval, mis käsitlevad põhjalikumalt üht või teist ajajärku Rootsi sõjaajaloo või mõnd üksikut lahingut, on ilmunud ka eri rügementide ajalugusid, mis sõjaajaloolisest seisukohast vaadates siiski omavad suurt üldist tähtsust. Sääraste teoste hulka kuulub kahtlemata mullu ilmunud *Gustaf Petri „Kun. Första Livgrenadjärregementets historia“* (Kuningliku esimese ihugrenaderide rügemendi ajalugu) esimene osa, mis sisaldab mainitud rügemendi eelajaloo, käsitledes Ida-Göötamaa lippkondade ajalugu algusest kuni 1618. aastani. See teos on mõeldud viieosalisena; sellega on arusaadav, et autor juba sisu ulatuselt on kavatsenud oma töö suurejoonelisemana.

Meile eestlastele on Petri uurimus eriti selles suhtes tähtis, et ta puudutab XVI sajandi lõpupoole ja XVII sajandi algusel toimunud Rootsi-Vene ja Rootsi-Poola sõdasid. Teos on üldse rajatud väga avarale alusele: ta ei piirdu mitte ainult Ida-Göötamaa väeosade, nende sisemise ehituse, relvastuse, varustuse ja samuti ka nende osavõtu jälgimisega eri sõdades, vaid annab teataval määral üldise ülevaate Rootsi sõjandusest kuni 1618. aastani, ühenduses ühiskondliku korra ajalooa. Seega on Petri teosel õige avar ja perspektiivikas aluspõhi. Kõige pealt leiame teoses ülevaate Rootsi muinasaegse sõjanduse kohta. Rootsi keskaegsete talupoegade sõjavägede suhtes näidatakse, et Rootsis säilis üldine sõjaväekohustus terve keskaja ulatusel, omades suurt tähtsust Rootsi sõdades Daaniga. Daani vastu sihitud vabadussõja ajal hakkas Gustav Waasa palkama mehi, kes olid suuremas ärarippuvuses kuningast. Eriti suurt tähelepanu pühendatakse Eerik XIV poolt ettevõetud uudistööle sõjanduse alal ja selle sõjanduses anderikka kuninga kavatsustele. Eeriku sihiks oli luua sõjavägi, mille abiga võimalik oleks olnud lüüa Rootsi peavastast Daanit ja sellega vabastada Rootsimaa senisest isoleeritud seisukohast. Eerik püüdis Rootsi jalaväe arvult viia 24000 jalaväelaseni, kes pidid jagunema nelja rügementi ja viimased 12 lippkonda

ä 530 meest. Tundes tolleaegsete tulirelvade vähest tagajärjekust võitluses eelistas ta kõige külmi relvu ja raudriiet. Peale jalaväe lippkondade relvastuse määras ta ära rühmkondade jaotuse taktilisteks alaosadeks. Viimaseid oli kaks: võitlusriivistus ja nergerelvalised. Edasi oli veel ära märgitud viis, kuidas need osad pidid lahingust osa võtma j. m. Ka ratsaväes eelistas Eerik XIV külmi relvu ja raudriiet tulirelvadele: siingi pidi samasugune taktiline jaotus läbi viidama kui jalaväeski.

Kui Eerik XIV troonilt tõugati, jäid tema kavatsused pooleli ja heideti kõrvale. Nüüd loobuti ikka enam ja enam külmadest relvadest ja raudriidest, millise muutuse osalt muidugi põhjustas tolleaegne Rootsi riigi majanduslik kehvus. Rootsi-Vene sõda, mis algas 1600. a. Liivimaal, näitas selgesti, et Rootsi sõjaväes on tarvis suuri muudatusi läbi viia. Nassau krahv Johann, kes 1601. a. astus Liivimaal Rootsi teenistusse ja määrati Rootsi siinsete sõjajõudude ülemjuhatajaks, katsus Södermanlandi hertsog Karli nõusolekul ja soovil läbi viia Oranje Moritzi poolt Madalmail tarvitusel olevat sõjakunsti; püüdes luua samasuguse taktilise jaotuse, relvastusliikide suhte j. m. Ometi ei suudetud seda teostada sõjasündmuste ja Rootsi nappide majanduslikkude vahendite tõttu. Väga huvitav on Petril ka Kirchholmi lahingu (1605. a.) käigu analüüs. Kõike eelmist arvestades peame tunnustama, et meie sõjaajalugu on Petri teose esimese osa kaudu saanud huvitava lisa.

H. S.

*

Möödunud sügisel ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi ühisel kirjastusel „Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks“ (Tartu, 1927, 174 lk.), mille meie tuntud tegelasele pühendanud tema sõbrad ja töökaaslased. Peale prof. Eiseni eluloolise ülevaate K. E. Söödi sulest ja tema lühida iseloomustuse folkloristina, mille esitab prof. W. Anderson, sisaldab album rea lühemaid kirjutisi peamiselt Eesti ja lähemate hõimude folkloori ja etnograafia alalt. Nende kirjutiste autoreina esinevad prof. K. Krohn, prof. W. Anderson, dr. O. Loorits, mag. E. Päss, prof. A. M. Tallgren, prof. L. Kettunen, P. Ariste, dr. I. Manninen, G. Ränk, mag. F. Leinbock, P. Voolaine. Pikemaid artikleid albumis on O. Looritsa „Vägilaste prototüüpe“ ja E. Pässi „Eesti-Lutsi parmumatuselaulu vastastikusest suhtumisest“, mis mõlemad käsitlevad rahvaluule-ainestikku. Lühemaist artikleist pakuvad nii mõnedki lisandeid muu seas ka Eesti kultuurajaloole. Et juba ülaltoodud autorite loend tagab artiklite teaduslikku soliidust, võib loota, et album leiab teenitud tähelepanu ka väljaspool kitsamaid folkloristide ringkondi. -- Olgu lõpuks mainitud, et album on varustatud 20-leheküljelise saksakeelse artiklite-resümeega, mis teose sisu teeb kättesaadavaks välismaalasillegi. Komme varustada eesti-keelseid teaduslikke orginaalteoseid sisu kokkuvõttega mõnes tähtsamas Lääne-Euroopa keeles peaks meil tulevikus kirjastajail olema *conditio sine qua non*: oleks ju seegi muu seas üheks Eesti välispropaganda vahendiks.

R. K.

*

J. Manninen, Eesti rahvariiete ajalugu. Eritrükk E. R. Muuseumi aastaraamatust III, Tartu 1927, 514 lk. Eesti Rahva Muuseumi juhataja dr. Mannise äsjailmunud teos Eesti rahvariiete ajaloo üle moodustab soliidid kõite, mis väga mitmekülgselt andmete põhjal annab üksikasjalise ülevaate nii naiste kui ka meeste rõivastuse arenemiskäigu kohta, niivõrra kui seda võimalik üldse kronoloogiliselt fikseerida. Rohkearvulise pildimaterjali kõrval on teosele erikõitena juurde lisatud 17 värvilist tahvlist koostuv Eesti rahvariiete album. Loodame seda kapitaalset uurimistööd võida mõnes järgmises numbris pikemalt käsitleda.

T.

TARTU

KOGUTEOS

ilmus müügile.

Tartu linna väljaanne, Tartu linnaurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Kaust 27 × 18 sm. Sisaldab 728 + XII lk. eestikeelset osa, 78 lk. prantsuskeelset resümeed ja plaanide, kaartide ning tabelite erivihu; koostub kolmest eri raamatust.

SISU:

Ajaloolises osas käsitlevad *O. Freymuth*, dots. *P. Treiberg* ja mag. *H. Kruus* Tartu ajalugu orduajast kõige uuema ajani. — Geograafilises osas kirjeldab cand. *A. Mieler* Tartu aseme geomorfoloogiat ja mag. *Edg. Kant* linna kui ümbrust ja organismi. — Üldosas esinevad autoritena *A. Tooms*, ins. *H. Seydenbach*, *E. Maddison*, *A. Mägi*, prof. *M. Kurčinski*, ins. *J. Podsolov*, *A. Tammann*, Dr. med. *P. Pödder*, Dr. med. *Madison*, prof. *A. Rammul*, prof. *P. Pöld*, mag. *F. Leinbock* j. t., kes annavad ülevaate linna rahvastikust, ehitus-ajandusest, õiguslikust seisukorrast, omavalitsuse organisatsioonist, linna ettevõtetest, rahandusest, tööstus-kaubanduslikust tegevusest, pangaasjandusest, tervishoiu-oludest, koollervishoiust, korterioludest, haridusoludest, teaduslikest asutustest jne.

Koguteose eriosade kohta kirjutatakse:

Dots. *H. Sepp* „Postim“ nr. 313 s. a.: „Tartu ajalooline ülevaade koguteoses on teostatud hästi ja kavakindlalt. — See ülevaade on igale haritule eestlasele vajalik“.

Prof. *J. G. Grand* geograafilise osa (*Edg. Kanti* töö) kohta: „See töö on täielik ja põhjalik geograafiline monograafia, — mitmes suhtes koguni eeskujuline uurimus... Säherduse saavutuse üle võib Eesti noor geograafia põhjusega uhke olla“.

A. J. (ürgenstein) „Postim.“ nr. 307 s. a.: „See kolmas, üldosa, on just tähtis linna praeguse käekäigu korraldamise ja tuleviku kavatsuste suhtes ja omandab selleläbi kõige suurema tegeliku tähtsuse“.

PEALADU: Tartu linna statistika büroo juures **Tartus, Gildi tän. 8.** Koguteos on müügil kõigis kodumaa suuremais raamatukaupluses ja kirjandusladudes.

HIND: Nahk-kalingurkõites — 1.650 mk., kalingurkõites — 1.600 mk., brošeeritud — 1.400 mk. Hind on arvatud koguteose, resümeed ja plaanidevihu eest kokku.

Maaraamatukogudele ja õpetajatele pealaost tellides 10%-line hinnaalandus.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab eeloleval aastal senisel kujul (15 trükipoognat aastat) oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Köpp, E. Laid, O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 240 marka aastas. Üksik number 70 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, 1/2 lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub 1928. a. märtsis. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. Järgmisi aastakäike on veel saada, 1923 aastakäik — à 160 marka, 1924., 1925. ja 1926 aastakäik — à 200 marka, 1927. aastakäik — à 240 marka.